

Хоризонт 2030 Демографски тенденции в България

Георги Бърдаров
Надежда Илиева

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

URBAN
CREATURES
NASIMO
2017

Съдържание	
1. Абстракт	2
2. Въведение	3
3. Динамика и развитие на населението на България от началото на XXI в.	4
4. Съвременни демографски тенденции, репродуктивни и миграционни нагласи в Европа	6
5. Демографски мерки и политики в Европа	12
6. Демографски тенденции и процеси в България и демографска прогноза до 2030 г. Териториални особености.	14
6.1 Методология	14
6.2 Демографска прогноза на населението на България. Териториални особености.	16
6.3 Регионални особености в депопулационните процеси	20
6.4 Гъстота на населението.	25
6.5 Тенденции в изменението Възрастова структура	26
7. Възможни демографски и социални мерки/политики за подобряване на демографската ситуация в България	30

1. Абстракт

Въпреки че демографската ситуация в България очертава сериозна криза от близо 30 години, едва в последните няколко тя стана тема на публичен дебат и се заговори, че трябва да се вземат мерки за нейното подобряване. Този дебат, обаче, е насочен в няколко грешни посоки, фокусът и предприеманите мерки не са свързани с най-съществени проблеми и това води до липсата на резултати. Постоянно се говори за ниската ни раждаемост, намаляващият в абсолютни стойности брой на родени бебета всяка година и застаряването на населението. Да, те са факт, но не това са основните проблеми, защото по отношение на коефициента на детност (средния брой деца на жена в детеродна възраст) България със своите 1,4 се вписва нормално в стойностите на европейските държави, където този коефициент варира между 1,1 и 2. В последните няколко години се раждат все по-малко бебета в абсолютни стойности (2017 г. – 56 436), но това е нормално, тъй като сега в детеродна възраст влиза поколението раждано през 90-те години на XX век, когато България бе вече в демографска криза, т.е. непрекъснато се свива детеродният контингент население, за което допринася, разбира се, и продължаващата емиграция на хора в активна възраст. Определно България е сред най-застарялите нации не само в Европа, но и в света. И също така е и единствената държава в цялата човешка история, при която при един от двата пола (женския) най-голямата кохорта население вече е в пенсионна възраст (60-64 г.). Но тук сме свидетели по скоро на демографски парадокс, а не на реален проблем със застаряването. Защото ние имаме една от най-ниските средни продължителности на живота в ЕС (74,7 г.), а най-застаряло население. Това се получава заради драстичния вертикален демографски дисбаланс в съотношението младо (до 29 г.) - възрастно (над 60 г.) население. И тук стигаме до основния демографски проблем на България, който е свързан с продължаващата постоянно емиграция на образовани и квалифицирани хора в активна възраст (18-50 г.). Така че, когато говорим за демография в България, трябва да говорим за едно основно нещо, а именно задържането на младите хора в страната. Да очакваме рязко вдигане на раждаемостта е несериозно, дори и достигане на двудетен модел на семействата чрез финансово

стимулиране не е реалистично и няма да ни реши проблемите. Но ако успеем да задържаме младите си хора в страната, колкото и да раждат те, това ще доведе до спиране на демографския срив и постепенно намаляване на дисбалансите. Още повече, че през XXI век в дигиталния, технологичен свят, битката при развитите общества няма да е вече за територия, все по-малко значение ще има разположението на граничните колчета, няма да е за ресурси в традиционния смисъл на думата – нефт, въглища, руди, а ще бъде за човешки капитал. Онези общества, които си осигурят качествен, млад, образован и квалифициран човешки капитал ще прогресират. А човешки капитал можеш да си осигуриш само по два начина – или като си го създадеш и задържиш в страната, или ако го привлечеш отвън. При сегашната ни социално-икономическа реалност трудно можем да говорим за привличане на сериозно количество образовани и квалифицирани имигранти. Тогава ни остава едно единствено нещо – задържане в страната на младите хора, с които разполагаме днес. Мерките трябва да бъдат насочени в две посоки – образование и качествена реализация. За никого не е тайна, че българското образование, и средното, и висшето, се намира в дълбока криза. Тя е свързана със залагане на количество, а не на качество, и с напълно скъсаната връзка между образователната система и реалните потребности на пазара на труда. Именно тук трябва да бъде първата мярка – осъвременяване на образованието ни според реалностите на съвременната технологична, информационна ера и, още повече, според нуждите на бизнеса в страната. Втората мярка е свързана с качествена и нормално заплатена реализация на младите хора в България. Ясно е, че със заплати от порядъка на 500-600 лева (масово стартови за млади хора с висше образование!) няма как да бъдат задържани качествените човешки ресурси в страната. Тук вече отговорността е колкото на държавата, за подобряване на инвестиционния климат в страната, за привличане на чуждестранни капитали, толкова и на местния бизнес, който постоянно се оплаква от острата липса на работна ръка, но не прави нищо за нейното създаване и задържане тук.

Що се отнася до съвременните демографски тенденции в Европа, те са свързани най-вече с променената ценностна система на хората,

повишеното ниво на образование и благосъстояние на хората и увеличената реализация и ангажираност на жените в общественно-икономическия живот. Всичко това, съчетано с непрекъснато ускоряващата се динамика на живота, обуславя ниските репродуктивни нагласи на хората, двудетния, а вече и еднодетен модел на семействата, и драстичното застаряване на европейските общества. От тази гледна точка, трябва много внимателно да се разглежда и въпроса с бежанската криза и имиграцията към континента от Африка и Азия. Защото началото на тази огромна имигрантска вълна бе обусловена и от острата нужда на европейските държави от млада работна ръка. А не бива да забравяме и факта, че през XXI век, в резултат на технологиите, комуникациите, падането на границите, ни очаква глобално разместване на население. И в тези процеси ще спечелят и ще се развиват прогресивно онези общества, които най-бързо и адекватно се адаптират към промените. Цялата история на човешкия род, още от еволюционната теория, ни показва, че оцеляват и прогресират не най-силните, не най-умните или най-богатите, а най-адаптивните към промените. Европа трябва да се адаптира към тези промени, на първо място в начина си на мислене, а в резултат на това и чрез адекватни политики и мерки.

Сред важните цели на настоящото изследване е и да се направи обстойна демографска прогноза за България по населени места, до 2030 г., на основните демографски показатели, която да очертае както картината в близко бъдеще, така и на базата на това да бъдат предложени конкретни мерки и политики, които да доведат до подобряване на демографската ситуация в страната. Ние сме абсолютно убедени, че в момента демографската картина е отчайваща, но не е безнадеждна и може да бъде подобрена, и то видимо съвсем скоро.

Също така, сред целите на проекта ни е да бъдат разгледани и анализирани успешни демографски мерки и политики в Европа и да се потърсят начините те да бъдат адаптирани и приложени в България.

Убедени сме, че ситуация без изход няма, има само пауза между две решения. Смятаме, че е дошло времето да се сложи край на паузата, когато говорим за демография в България и да вземем правилните решения.

2. Въведение

Демографската ситуация на една територия се определя от множество икономически, политически, биологически и социални фактори, а, от своя страна, тя влияе върху всички сфери на общественно-икономическия живот. Днес, през XXI век, живеем в изключително динамично време, време на големи промени във всички аспекти на човешката цивилизация, които стават за безпрецедентно кратки времеви периоди. Промени имаме и в традиционните възприятия на хората, в тяхната ценностна система, в представите и очакванията им за техния живот и живота на децата им.

Всички тези промени рефлектират пряко върху репродуктивните и миграционни нагласи на хората. В момента в света се развиват два коренно противоположни демографски процеса, които очертават много предизвикателства пред бъдещето развитие на света. От една страна демографски взрив, неконтролируемо висока раждаемост и акумулиране на свръх много младо население в държавите от развиващия се свят, а от друга, все по-ниска раждаемост и безпрецедентно застаряване на населението в развития свят. От тази гледна точка, Европа преживява демографски преход, който поставя под сериозна заплаха функционирането на нейните икономически и социални системи. Също така, тази демографска ситуация поставя континента и пред изключително сериозен миграционен натиск от Африка и Азия. Именно за това и традиционното мислене и традиционните решения вече не работят. Крайно време е в Европа да се осъзнае, че сме свидетели на демографски феномени, които изискват абсолютно нов подход, мислене и решения. В съвсем обозримо бъдеще ще имаме европейски държави със средна продължителност на живота близо 90 г. и коефициент на детност под 1.

България също е част от тези демографски процеси на развития свят. Ние имаме раждаемост, коефициент на детност и застаряване на населението, съизмерими с всички други европейски държави. Тогава възниква въпросът защо у нас говорим за демографски колапс и катастрофа, а в Европа не се използва такава апокалиптична терминология. Основната разлика е в думичката миграция. Европейските държави, за разлика от нас, не само не отдават емигранти, но дори и приемат множество имигранти. Така че, за да подобрим нашата демографска ситуация в обозримо бъдеще, трябва да сменим фокуса и гледната си точка, а оттам и политиките си. България се нуждае от адекватни регионални демографски политики, поради драстичните за толкова малка територия регионални демографски диспропорции. И най-важното, когато говорим за демография в България, трябва да говорим за едно основно нещо – задържане на младите хора в страната, чрез качествено образование, социална сигурност и реализация с адекватно на съвременния свят заплащане. Ако постигнем това въпреки тежката в момента ситуация, можем в съвсем скоро време да обърнем негативните демографски тенденции в позитивна посока.

3. Динамика и развитие на населението на България от началото на XXI век.

Едно от най-големите предизвикателства, пред които е изправена България в настоящето и бъдещите десетилетия, са свързани с тенденциите в развитието на демографските процеси. Задълбочаващата се демографска криза и свързаните с нея неблагоприятни количествени промени на демографските параметри се отличават с много голяма интензивност през последните три десетилетия и достигат такива прагови състояния, при които се наблюдава трайна дестабилизация в режима на естественото възпроизводство. Броят на населението в България намалява през целия разглеждан период. Тази тенденция е резултат от характера на демографската трансформация, тъй като в началото на 90-те години на XXI век населението на страната навлиза в четвъртия етап на демографския преход, от една страна, и на големите

емиграционни потоци, които са отражение на дълбоката икономическа криза, съпътстваща прехода, от друга.

В началото на XXI век раждаемостта на населението в България е 9,1 ‰. През следващите години, в резултат от подобряване на макроикономическата обстановка, намаляване на безработицата, наблюдавания икономически растеж, навлизането на фертилните контингенти, родени през 70-те години, когато е отчетена по-висока раждаемост през 2008-2010 г., тя достига до 10 ‰, след което отново намалява до 9,4 ‰ през 2016 г. По-младата възрастова структура на населението в градовете и по-големият брой родилни контингенти определят и по-високата раждаемост на населението в тях. През целия разглеждан период градското население се отличава с по-висока раждаемост (в рамките на един-два пункта) в сравнение със селското.

Друга много тревожна демографска тенденция в България е високото ниво на смъртността. В началото на 90-те години на XX век е от порядъка на 14,1-14,7 ‰, след което продължава да нараства и достига 15,1 ‰ през 2016 г. В България имаме общини, в които общата смъртност надхвърля 30 ‰, стойности, характерни за африкански и азиатски изостанали държави, или такива, които се намират във военен конфликт. Основен фактор, който определя нарастването на смъртността през последните години е свързан с демографското остаряване или увеличаване на дела на населението в горните възрастови групи и намаляване на младото население. Допълнително негативно влияние оказват спадът на жизненото равнище, безработицата, ниските доходи, достъпът до качествено здравеопазване и др. За разлика от раждаемостта, при смъртността се наблюдават съществени различия в нейните стойности между градското и селското население. По-ускорените темпове на застаряване на населението в селата определят и по-високите стойности на смъртността в тях, като през целия разглеждан период се запазва разликата от осем-девет пункта и през 2016 г. достига 21,1 ‰ за селското и 12,9 ‰ за градското население.

Динамиката на раждаемостта и смъртността дефинират наличието на трайна тенденция на

стесняване на естественото възпроизводство на населението в България. Във връзка с наблюдаваните тенденции в динамиката на раждаемостта и смъртността, естественият прираст намалява от -5 ‰ през 2000 г. на -5,6 ‰ през 2016 г. Различията в стойностите на раждаемостта и смъртността между градското и селското население обуславят и големите различия в стойностите на естествения прираст, като разликата нараства на 10 пункта през 2016 г.

Данните сочат, че България вече четвърт век преживява значителни демографски загуби, които са резултат от отрицателния естествен и механичен прираст. Анализът показва, че населението на България между двете преброявания 1992-2001 г. намалява с 558 хил.д., а до 2011 г. с още 564 хил.д. До 2016 г. темповете на прираст намаляват своя отрицателен темп, резултат от повишаване на раждаемостта и ограничаване на емиграционните процеси, като достига 7 127 хил.д. С други думи, за период от близо тридесет години населението на България намалява с 16%, а само от началото на новото хилядолетие с 10%. Темповете на намаляване на населението в градовете и селата се различават значително. Като резултат, броят на градското население намалява за периода 1992-2016 г. с 8,6% (само за периода 2001-2016 г. с 4,7 %), а на селското население с 31,3% (само за периода 2001-2016 г. с 22,1 %). В резултат на различния интензитет в изменението на броя на населението относителният дял на градското население нараства от 67,2% през 1992 г. на 73,2% през 2016 г.

Свързан с тези стойности е и проблемът със застаряването на българското население. Въпреки че ние имаме една от най-ниските средни продължителности на живота в ЕС (74,7 г.) имаме едно от най-застарялите населения в Европа и света. Причината е във формирания вертикален демографски дисбаланс (съотношението активно-възрастно население), в резултат от продължаващата непрекъснато емиграция на млади хора от страната. Тази неблагоприятна демографска тенденция най-добре се илюстрира от един простичък, но показателен коефициент, този на демографското заместване. Той показва на 100 излизащи в пенсионна възраст на съответната територия за съответната година колко

влизат в активна от подтрудоспособното население. Преди десетина години този коефициент за България бе 100 на 124, т.е. прогресивен, 100 излизащи в пенсионна възраст бяха замествани от 124 влизащи в активна. Днес този коефициент е 100 на 62, т.е. едва 62-ма заместват излизащите в пенсионна възраст. В България нямаме област, където заместването да е поне 1 към 1, а имаме и области, като Видинска, Монтанска, Кюстендилска, Габровска и др., където показателят е под 100 на 50, т.е. заместването дори не е 2 към 1. Това е социална бомба, представляваща реална заплаха и за икономиката (остра липса на работна ръка!), и за социалните системи в страната.

Другият съществен демографски проблем на България са сериозните териториални диспропорции. За държава с толкова малка територия такива диспропорции не са логични. А и трябва да имаме предвид, че за да функционира нормално една система, каквато е държавата, е необходимо да има относителен баланс между отделните нейни съставни елементи, в случая областите и районите. И също така, за първи път в нашата съвременна история Северна България изостава, и то толкова значително, в социален, икономически и демографски план, от Южна. Концентрация на младо, активно население имаме по осите София-Кулата и София-Бургас, с отклонението за Варна. За сметка на това, с обширни обезлюдени и депопулирани ареали са Северозападна, Централна северна, Североизточна България, Стара планина и Средна гора, Краището, части от Родопите и района на Странджа-Сакар.

Извод 1: Сред най-големите предизвикателства и заплахи пред развитието на съвременна България е сериозната демографска криза, която продължава вече близо 30 години.

Извод 2: Тази демографска криза най-отчетливо рефлектира в стесняване на естественото възпроизводство, като България неизменно от 1991 г. насам е в тройката на държавите с най-висок отрицателен естествен прираст в света, като през 2016 г. той е -5,6‰.

Извод 3: Повечето демографски показатели в страната и стойности на коефициенти показват

силно негативни тенденции, но най-големите проблеми са свързани с много високата обща смъртност и постоянна емиграция на хора в активна възраст. Днес общата ни смъртност надхвърля 15‰, като по този показател изпреварваме останалите европейски държави с няколко пункта, а в селата ни дори надхвърля 20‰.

Извод 4: Средногодишно населението на България намалява, от отрицателен естествен и механичен прираст, с между 50 и 60 000 д, което е един средно голям град в страната.

Извод 5: В България има два ясно изразени демографски дисбаланса, един вертикален, в съотношението младо-възрастно население, който определя драстичното застаряване на нашето население, и един хоризонтален – по територията на страната.

4. Съвременни демографски тенденции, репродуктивни и миграционни нагласи в Европа

Един от сериозните проблеми, когато говорим за демографската ситауция в България, е разглеждането и самоцелно, и откъснато от демографските процеси и промени в развития свят, към който ние принадлежим. От тази гледна точка, ние се фокусираме върху показатели и тенденции, върху които много трудно можем да повлияем, и които със сигурност не са проблемът на България.

У нас постоянно се говори за критично ниската раждаемост, за постоянните рекорди по най-малко родени бебета, откакто има преброявания и за застаряването на населението. И трите неща са клишета, които отклоняват вниманието ни от реалните демографски проблеми. По отношение на раждаемостта, да, тя е ниска, но тя е ниска в цяла Европа. Няма европейска държава, в която коефициента на детност да е над 2. А добре знаем, че да се развива демографски едно общество, коефициентът на детност трябва да надхвърля 2,2, за да се отстрани ефекта на детската смъртност, която се изчислява на база живородени, но починали до навършване на едногодишна възраст. Така че България със своя коефициент на детност

от 1,4 напълно се вписва в общата европейска демографска картина.

Да, в последните няколко години (2015, 2016, 2017) постоянно се отчитат все по-малко родени бебета и всяка година се подобряват негативни рекорди в тази посока. Но и това е нормален процес. Нито се случва нещо сензационно, нито имаме рязка промяна в репродуктивните нагласи, в момента в детеродна възраст влизат родените през 90-те години на XX век, когато България вече беше в демографска криза. Тоест, детеродният контингент постоянно се свива, а като допълним и продължаващата емиграция на хора в активна възраст, се получава това намаляване на раждаемостта в абсолютни стойности. И така ще бъде и през следващите няколко години.

И проблемът със застаряването на българското население е преекспониран и неправилно представян. Ние имаме една от най-ниските средни продължителности на живота в ЕС (74,7 г.), но сме една от най-застрялите нации в света. И ние сме единствената държава в целият свят, в цялата човешка история, при която при един от двата пола (в случая женския) най-голямата кохорта население вече е в пенсионна възраст (60-64 г.), но това е само заради продължаващата интензивна емиграция на млади хора от страната. Тоест, големият проблем на България в демографски план не е раждаемостта и намаляването на населението ни в абсолютни стойности, а емиграцията на млади хора, а оттам демографският дисбаланс в отношението активно-възрастно население и изключително високата ни смъртност за европейска държава, за което има и други допълнителни фактори. Като цяло обаче, България съвсем нормално се вписва в съвременните демографски тенденции на развития свят.

А какви са тези тенденции? Малко хора си дават реална сметка за драстичната демографска промяна в световен план, която настъпва от индустриалната епоха насам. В цялата човешка история населението на Земята или се е увеличавало изключително бавно, или дори се е редуцирало. Факторите са били, разбира се, най-вече много високата обща и детска смъртност, породени от липсата на медицина, ниската здравна и хи-

гиенна култура на хората, големите болестни пандемии, войните и регионалните и глобални промени в климата, от които са измирали цели култури, като майската и ацтекската. В началото на Новата ера цялото население на Земята би се побрало в една единствена днешна държава, и това е най-голямата мюсюлманска държава Индонезия – едва 250 млн.д. В началото на второто хилядолетие отново цялото население на Земята би се побрало в една единствена съвременна държава САЩ – малко над 300 млн.д., но при тази територия на САЩ това означава рядка гъстота на населението и никакви проблеми, свързани с изхранване или липса на ресурси.

И от началото на Индустриалната епоха, началото на XIX век, настъпва драстичната промяна в начина на мислене и живот на хората, които обуславят и сегашната демографска ситуация в развития свят, и в частност в Европа! Само за по-малко от 200 години населението на света се увеличава от 1 млрд.д. (1820 г.) на 7 млрд.д. (2011 г.), а до края на XXI век се очаква да надхвърли 10 млрд.д.

От какво се обуславя промяната? На първо място, с индустриалната революция навлиза медицинското обслужване в живота и на обикновените хора. Това довежда до бързо спадане на общата и още повече на детската смъртност. На второ място – образованието, което през цялата човешка история е било привилегия за малцина, става общодостъпно, контролирано от държавата и се превръща в норма за жизнен стандарт. Това води до ускорено намаляване на репродуктивните нагласи и до реципрочното увеличаване на изискванията и желанията за бъдещето на децата от страна на родителите, което също рефлектира отрицателно върху нагласите за повече деца в семейството. На трето място е еманципацията и изравняването между половете. Ако в цялата човешка история жената е имала подчинено положение в семейството, обусловено от биологически и религиозни предразсъдъци, и ролята ѝ се е свеждала само до тази на майка и съпруга, поддържаща дома и семейството, то днес жените търсят своя исторически реванш. Той се изразява в желание и нужда за качествено образование, качествена реализация, зачитане и уважаване на достойнството и правата им. Колкото и демократично и политиче-

ски коректно да ни звучи това, толкова то също се отразява отрицателно върху репродуктивните нагласи, тъй като никой не може да отмени жената в чисто биологическата и функция да бъде майка. Всичко това се съчетава с все по-ускоряващата се динамика на живота и бързи промени в технологиите, които поставят съвременния човек пред много предизвикателства и трудности, с които не се сблъсквал човекът в нито една предходна епоха и които също намаляват желанието му за семейство и повече деца. Тук имаме предвид кариерното развитие, което е съпроводено с бясна конкуренция, необходимостта от непрекъснато усъвършенстване и трупане на нови знания, отчуждаването и алиенацията в съвременните урбанизирани общества, безкрайно многото възможности за забавления и прекарване на свободното време и не на последно място, жестокия стрес, породен от тези фактори, които водят до множество болести, сред които една от най-страшните е стерилитетът при хората в активна възраст. Само в България се говори за 150 000 семейни двойки, които се намират в активна възраст, желаят да имат деца, но не могат по чисто физически проблеми. В Европа са милиони, не случайно от десетина години стерилността в Европа при хората в активна възраст се определя като пандемия.

Всичко това води до промяна не просто в начина на мислене и живот на съвременните хора, но и обръща напълно представите ни за нормално демографско развитие и нормална демографска ситуация, както и нормални стойности на демографските показатели.

Една от съществените промени е безпрецедентното застаряване на европейското население. Какво значи тотално обръщане на представите ни за нормалност в демографските показатели? Ако допреди половин век за млади се възприемаха хората до 25 годишна възраст, а малко по-късно и до 29, то днес заради драстичното увеличаване на средната продължителност на живота, и застаряването на населението тази граница отива все по нагоре към 35-40 години. И това е нормално, ако погледнем само промяната в средната продължителност на живота в последния малко повече от век. В началото на XX век средната продължителност на живота в

Европа варира между 40 и 45 години, като Испания, една от най-застаряващите европейски нации понастоящем, е била със средна продължителност 34,3 г. Днес приемаме за нормално в Европа средна продължителност на живота над 80 г., а споменатата вече Испания е на четвърто място в света с 82,8 г., т.е. само за малко повече от век средната продължителност на живота в континента е нараснала над два, два и половина пъти и продължава да расте. Според демографски прогнози до средата на века, Италия, Испания, Швейцария могат да достигнат средна продължителност на живота от 90 години!

Безпрецедентното акумулиране на възрастно население вече е факт в Европа. Само в рамките на последните сто години хората в света на 65 и повече години са нараснали от близо 5 млн. на около 50 млн.д., а на 85 и повече години от под милион на повече от 7 млн.д., и всичко това е най-вече за сметка на Европа. Това означава, че в европейски план по този въпрос трябва сериозно да си променим мисленето в няколко посоки: увеличаване активния живот, включително и трудовия, на т.нар. възрастни хора, ориентиране към „сребърна“ икономика, с дейности, комуникации и услуги, насочени към възрастните хора, неминуемото, колкото и нежелано повишаване на пенсионната възраст, ако искаме да задържим сегашното ниво на пенсиите и непременно „набавяне“ на млади хора за уравнивяване на вертикалния демографски дисбаланс. Темата за имиграцията в Европа е много болезнена, но тя е част от тези процеси и ние ще се спрем подробно на нея в края на анализа.

Ако застаряването на населението е демографски феномен, който свързваме с нещо позитивно, а именно увеличаване средната продължителност на живота, то за втория демографски феномен, критично ниската раждаемост, говорим с огромна тревога. Но именно за него ние имаме погрешно мислене, предприемаме погрешни политики и получаваме негативни резултати.

Във всички епохи и обществени строеве на Земята е имало свръхвисока раждаемост и многодетен модел на семействата. Сега за първи път се сблъскваме с устойчив двудетен и дори едно-

детен модел на семействата. Да не говорим за един от демографските феномени на съвременната епоха – „доброволния отказ от поколение“, при който все повече хора отлагат раждането на дете, поради редица обстоятелства до момент, в който вече физически не могат да имат, поради споменатите вече репродуктивни проблеми в активна възраст. И тъй като вече от 30-ина години имаме този модел на семействата, за което време са се сменили 3 поколения, се получава все по-стеснено възпроизводство и все по-намаляващ контингент детеродно население. И това ще се възпроизвежда и задълбочава и в обозримо бъдеще. Тези репродуктивни нагласи са определени от повишеното ниво на образование в Европа, известна е обратно пропорционалната връзка между нивото на образование и раждаемостта, особено повишеното ниво на образование при жените, еманципацията и активното участие на жените във всички сфери на обществено-икономическия живот, повишените изисквания на родителите към бъдещето на децата им и спиралата на материалните придобивки, обусловила консуматорско-материалната ценностна система на хората в развития свят.

Третият акцент, който искаме да представим, говорейки за демографската ситуация в съвременна Европа, е до болка познатия ни проблем с имиграцията от Африка и Азия. И ако за предишните два казах, че имаме неправилно мислене и неправилно поставяне на фокуса, то за имиграцията можем спокойно да кажем, че говорим само с изтъркани клишета и дори не се опитваме да вникнем в същността на проблема, а оттам идва и постоянната паника и тревожност, когато в Европа се споменат думичките бежанци, имиграция, мюсюлмани.

За имиграцията ние говорим единствено и само от камбанарията на 2016, 2017, 2018 г., и от европоцентристка гледна точка, без да си даваме сметка, че всички съвременни обществено-политически процеси са резултат от причинно-следствените връзки на историята. Такъв е случаят и със сегашния имиграционен натиск към Европа.

Генезисът на бежанската вълна е в историята и спецификата на колониалния период. За няколко

ко века, след Великите географски открития и особено технологичните революции в Европа, тя успява да надхвърли физическите си граници и благодарение на корабите, преодоляващи океани, и огнестрелното оръжие да завладее двете Америки, цяла Африка, Австралия, островите в Океания и обширни територии от Азия. Колониалният период, който ние обичаме да наричаме „цивилизоване“ на новозавладените земи, се изразява в геноцид спрямо местното население, унищожаване на самобитни и древни култури и безжалостното разграбване на природните и демографските им ресурси. В резултат на всичко това развитието на съответните територии е задържано с векове. И докато двете Америки и Австралия са презаселени изцяло с европейско население и следват европейски модел на икономическо, политическо, социално и демографско развитие, то Африка и Азия днес преминават през етапи на развитие, през които е минала Европа през XIX век.

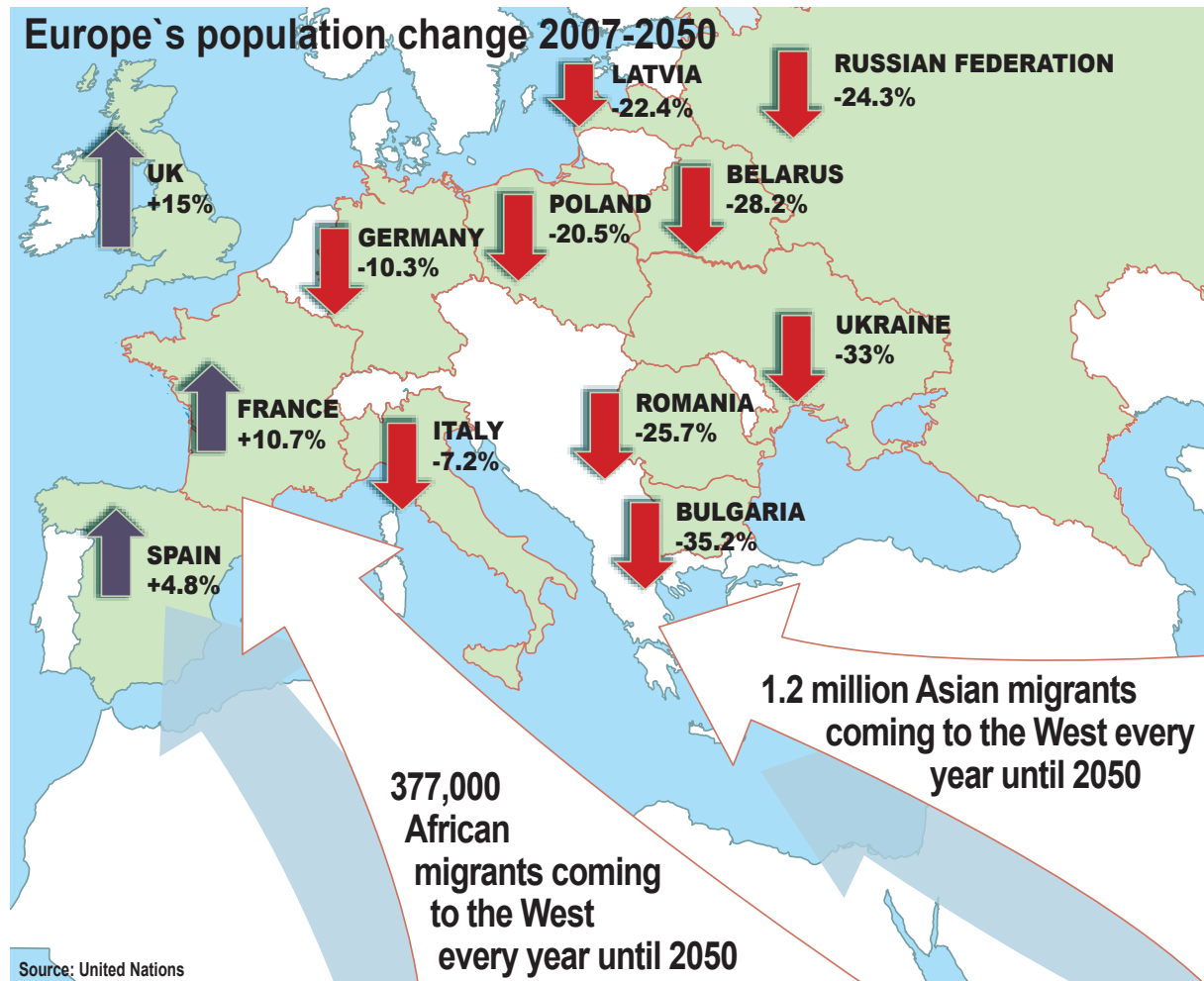
Най-важното от всичко, което обуславя сегашната бежанска криза, е демографският взрив. Всички територии по света минават през този етап на демографско развитие, а Африка и Азия го преживяват днес. В резултат на него, те имат свръх висока раждаемост, от порядъка на 40-50‰ и естествен прираст между 20 и 30‰. Тези стойности водят до акумулиране на свръх много младо население в територии с неработещи икономики, с изключително висока младежка безработица, с нива на неграмотност, които над-

хвърлят 70-80%, с диктаторски, корумпирани режими, теороризиращи собственото си население, и множество действащи военни конфликти. Само в Африка понастоящем те са над 100. А допълнителен фактор са измененията на климата и все по-острия недостиг на качествена питейна вода. Всичко това създава нетърпими условия за живот и е най-важният катализатор за миграционния поток към Европа.

Тук, обаче, веднага трябва да отбележим, че самата Европа се нуждаеше от тази имиграция, разбира се не в днешните мащаби, заради драстичното си застаряване. За това наистина трябва да спрем с клишетата и едностранчивия поглед към имиграцията, за да можем да отреагираме правилно на нея в Европа.

Тук големият въпрос е не какви решения да предприеме Европа за ограничаване на бежанската вълна, а защо се оказа неподготвена, тъй като индикации за нея имаше още от началото на XXI век. Всички процеси в Африка и Азия, които я породиха, бяха известни и видими, и лесно можеше да се прогнозира такъв мащабен миграционен натиск към стария континент. И тя бе прогнозирана, като още през 2007 г. ООН публикува карта за очаквания прираст на европейското население до средата на XXI век и с очаквания миграционен натиск. Още тогава се предвиждаха по 1,5 млн.д. на година всяка година между 2007 и 2060 г. имигранти от Азия и Африка към Европа. И тази прогноза вече се сбъдва.

Фиг.1 Изменение на европейското население (2007-2060 г.) и прогнозираният имиграционен натиск от Африка и Азия

Източник: ООН

И също трябва да отбележим, че това съвсем не е пикът на миграционната вълна, Европа за сега е ударена основно от азиатската имиграция, те първа към континента се очаква голямата африканска имиграционна вълна, като към нея ще се добавят и т.нар. „климатични мигранти“, които бягат от територии в Африка, които, поради измененията на климата и острия недостиг на питейна вода, са с невъзможни условия за живот. IPCC (Междуправителствена експертна група по изменение на климата) предвижда между 50 и 200 млн. климатични мигранти от Африка до средата на XXI век, като те основно ще се насочат към Европа.

Така че Европа трябва да се адаптира към тези нови условия, както вътре в континента, така и на окръжаващите го територии, за да предприеме адекватни мерки за справяне с големия миграционен натиск към нея. И също не бива да забравяме, че в резултат на развитието на технологиите, средствата за комуникации и транспортните средства през XXI век, ни очаква глобално разместване на население и то неминуемо ще е насочено от местата със слабо развити икономики и акумулиране на младо население към тези с висок жизнен стандарт, образование и възможности за реализация.

Отбелязаните до тук фактори и особености поставят Европа в съвсем нови демографски и социални модели на поведение на населението. И ние трябва да ги анализираме много внимателно, за да си дадем реалната представа какво очаква Европа в близко бъдеще и как Европа да реагира адекватно.

Демографските модели на поведение на хората са комплекс от множество фактори, но ние изхождаме от хипотезата, че хората в същността си са с еднакви потребности, желания, страхове и оттам насетне конкретната ситуация и условия, в които са поставени, формират тяхното репродуктивно поведение. От тази гледна точка, съвременните европейци не са изгубили изконни ценности, като семейството и децата, но условията, в които живеят, намаляват репродуктивните им желания. На първо място, от най-ранна възраст те са вкарани в една силно конкурентна среда, която изисква от тях влагане на все повече и повече усилия и енергия, за да бъдат конкурентоспособни и успешни. За това масово явление е млади хора на 28-30 години да живеят с ясното усещане, че вече са пропуснали да направят кариера, че драстично са изостанали от своите връстници, тъй като не са постигнали очакваните кариерно развитие и материални придобивки, които имат приятелите им, конкурентите или моделите им за подражание. За това и днес толкова популярен е изразът "burnout", буквално прегравяне от напрежение и стрес. Това води до силното объркване и хаос при хората в активна възраст, тъй като те трябва да отговорят на все по-големите изисквания на времето, средата, родителите, приятелите си. И те прехвърлят автоматично тези изисквания към своите деца, като по този начин кръгът се затваря и това поведение се мултиплицира. Безспорен факт, е че съвременният човек има такива възможности за живот и реализация, каквито е нямало нито едно човешко същество от всички проеходни етапи на развитие на Homo Sapiens, но в същото време това го прави постоянно объркан какво да избере, кой път да поеме и дали, ако сбърка, това няма да се окаже фатално, защото драстично ще е изостанал. Страхът от грешка прави хората пасивни, нерешителни, склонни към изолация и затваряне в изкуствения свят на социалните мрежи, онлайн идентич-

ностите и онлайн комуникацията. Комуникация, при която, обаче, теб не те виждат и ти можеш да се представиш за такъв, какъвто искаш да си, а по този начин да се освободиш от страховете си, които неминуемо излизат наяве при нормалната комуникация и общуване.

Всичко това се съчетава и с практически неограничените възможности за забавления и пътувания, които имат съвременните хора в развития свят. Тук идва и другият страх, да не пропуснеш нещо, което също намалява репродуктивните нагласи.

Като имаме предвид също, че технологиите ще продължат все по-бързо да се развиват, че ще живеем все повече във виртуалната реалност, и че след трийсетина години над 50% от сегашните професии въобще няма да съществуват, трябва да си дадем ясна сметка, че ще имаме и съвсем различни модели на демографско поведение, в сравнение с тези, с които сме свикнали.

Накратко казано, в обозримо бъдеще, до края на XXI век, би следвало да очакваме устойчив двудетен и еднороден модел на европейските семейства, непрекъснато увеличаване на средната продължителност на живота (тя ще достигне и надхвърли 90 г.!), продължаващо застаряване на населението, увеличаване процента на смесените бракове и продължаващо глобално разместване на население, което ще засяга най-вече Европа. Европа ще апробира един нов вид мултикултурно общество, в което традиционните идентичности, възприятия за света и тяхната културно-историческа обусловеност ще имат все по-малко значение, в сравнение с моментното място, където живееш и се реализираш, и моментната среда, в която битуваш. Трябва да имаме предвид, и че през същия този XXI век. Африка и Азия ще минат през същите етапи на демографско развитие, през които е минал развитият свят, т.е. и тях ги очаква постепенно повишаване нивото на образование, намаляване на раждаемостта, стагниране на демографското им поведение.

Всичко това означава, че не трябва да се плашим от демографските процеси, които се развиват в Европа и света, а да се адаптираме към промените с поглед, насочен към бъдещето, и да

се стремим да съхраним европейската си християнска идентичност не във варианта, в който я познаваме от предишните близо две хиляди години (това е невъзможно!), а съобразно новите условия на живот в дигиталния, глобален свят.

Извод 1: Европейското население ускорено застарява и ще продължи да застарява, а също и да увеличава средната си продължителност на живота (вече е близо 85 г.), което е породено от обективните фактори на високия жизнен стандарт и повишеното качество на медицинските услуги и образованието.

Извод 2: Раждаемостта в Европа е критично ниска (с коефициент на детност около 1,5!) и ще бъде все по-ниска в следващите десетилетия, и ние европейците трябва да се адаптираме към този демографски феномен и последствията от него!

Извод 3: Миграционният натиск към Европа е резултат както от драстичното застаряване на населението в Европа и нуждата от млада работна ръка, така и от закъснялото, заради колониалната епоха развитие на Африка и Азия. Това развитие се изразява в демографски взрив и акумулиране на свръх много младо население, което обаче живее в теоритории с неработещи икономики, огромна младежка безработица, жестоки диктаторски режими, постоянни военни конфликти и остър недостиг на питейна вода, което превръща емиграцията му към Европа във въпрос на жизнено оцеляване.

Извод 4: Светът и Европа се променят много бързо под влияние на технологиите и средствата за информация и комуникация. Това поставя съвременния европейец под много сериозен натиск от вътрешни и външни източници, което неминуемо променя демографските му модели на поведение. През XXI век ще имаме нови демографски модели, от които не трябва да се плашим, а трябва да видим как чрез тях да съхраним и възпроизведем европейската си християнска идентичност, в реалностите на свършено нов свят.

5. Демографски мерки и политики в Европа

Когато в България говорим за демографските политики се сблъскваме с две неща, от една страна – неразбиране на това какво въобще представлява демографската политика, а от друга – на това от какви точно мерки се нуждаем ние. В тази част сме се постарали да анализираме същността на демографската политика, като социално-икономическо явление, най-вече на това какви демографски мерки се прилагат в Европа и как те могат да бъдат адаптирани за българската реалност и допринесат за оптимизирането на демографската ситуация тук.

Най-общо казано, демографската политика е серия от мерки (някои и законодателни), които предприема изпълнителната (държавна или местна) власт с цел да стимулира или ограничи раждаемостта. В този контекст имаме два вида демографска политика: пронаталистична (стимулираща раждаемостта) и антинаталистична (ограничаваща раждаемостта). Ясно е кои общества се нуждаят от антинаталистична политика. За сега най-успешната такава е в Китай с приложението модел на китайското семейство с едно дете. С различен успех или неуспех антинаталистична политика са провеждали Индия, Иран, Индонезия и някои африкански региони.

За сега пронаталистичната политика изцяло е приоритет на развития свят и по-конкретно на Европа. За пръв път за целенасочена демографска политика в Европа се заговаря в края на 30-те години на XX век Малко преди Втората световна война Франция предсеща промяната в репродуктивното поведение и демографските модели и въвежда т.нар. "Code de la famille". Втората световна война прекратява всичко нормално в континента, а след нея мъчителното възстановяване на Европа започва с първият за века „бейби бум“, който е компенсаторен, поради много ниската раждаемост в годините на войната. В споменатата вече Франция раждаемостта през 1948 г. нараства спрямо 1937 г. с 37%. И въпреки, че дваесетина години по-късно Европа преживява нов „бейби бум“, свързан с хипи поколението, тийн културата и пропагандирането на „свободната любов“, континента упорито поема

по пътя на демографската криза, ниската раждаемост и застаряването. И отново във Франция се появява идеята за целенасочена пронаталистична демографска политика, която да задържи демографския баланс в страната. Тя се изразява в отпускане на нисколихвени и безлихвени кредити, с дългосрочно погасяване на семейства с три и повече деца за закупуване на жилища. А също така, нисколихвени и безлихвени кредити с дълъг срок на погасяване на многодетни семейства за развитие на малък и среден бизнес, най-вече в областта на земеделието, туризма и хранително-вкусовата промишленост. Тук търсеният ефект е двоен, стимулиране на раждаемостта и задържане на младите хора в провинцията чрез предполагаемото предаване на семейния бизнес от бащи на деца. Политиката дава своите резултати, от всички западни държави Франция запазва най-голям относителен демографски и териториален баланс, като и днес селското и население е около двадесетина процента.

По същото време, втората половина на XX век, и държавите от източния блок, включително и България, предприемат подобна политика, ориентирана към младите семейства, чрез безплатните детски кухни, безплатни детски градини и образование и помощ при закупуване на жилище.

От началото на XXI век отново в Западна Европа – Белгия, се предприеха нестандартни социални и демографски мерки. Там вече стигнаха до извода, че много трудно можеш с финансови средства да стимулираш един финансово обезпечен и независим човек да има повече деца и големият проблем не са парите, а времето. Времето и страхът за кариерното развитие и загуба на работно място, а оттам и на статус в обществото. В тези държави приложиха мярката „времеви кредит“, с който се дава едногодишен платен отпуск (за да имат повече време за децата си или да гледат болен, или възрастен роднина) или по-дълъг, ако се работи на непълно работно време, като се гарантира работното място на човека. Ако то е в частния сектор се обезщетява работодателя, за да му го запази. Тези мерки дадоха своите резултати, но преди да бъдат предприети и други подобни Западна Европа бе застигната от бежанската криза и се изправи пред съвсем други проблеми.

В момента активни политики, насочени към младите хора и раждаемостта, се прилагат в държави от Северна, Централна и Източна Европа, като трябва да отбележим, че централно и източноевропейските държави без изключение бяха сполетени от сериозни демографски кризи при прехода им от социализъм към демокрация.

В Северна Европа не са обособени специфични самостоятелни демографски политики, а по-скоро редица социални мерки, свързани с майчинството, обезщетенията за безработица, финансовото обезпечаване на самотните родители, толерантният модел на детските градини, в условия близки до домашните, и качественото образование създават необходимите условия за раждане и отглеждане на деца. И това даде своите много положителни резултати, като от началото на XXI век за първи път, откакто има демографски наблюдения, Северна Европа се отличава с по-висока раждаемост и стабилни демографски показатели от Южна Европа.

По-специфичен пример са Русия и Унгария, които при управленията на Путин и Орбан предприеха интензивни масирани пронаталистични политики. В Русия се дават по около 10 000 евро (техният еквивалент в рубли, разбира се!) за всяко всяко второ и следващо дете в семейството.

Правителството на Виктор Орбан в Унгария отиде още по далеч, като дава безвъзмездно по около 33 000 евро на семейство, с минимум средно образование на двамата родители, при условия, че имат три деца в рамките на 10 години. Въпреки че отделните средства по тези две политики са безпрецедентни и дадоха своите положителни резултати, те не решиха напълно проблемите на двете държави. Да, Русия падна от -5% на -2% естествен прираст, а Унгария от -5 на -3%, но продължават да са с отрицателни стойности. Това още веднъж потвърждава, че при развитите общества в съвременния свят само финансовото стимулиране на раждаемостта не може да реши демографска криза, а са необходими и редица други мерки, свързани със задържането на младите хора в техните страни, където да създават семейства и имат деца.

Ако трябва да обобщим, в съвременните европейски общества се прилага микс от демограф-

ски, социални и икономически мерки, с цел да се стимулира раждаемостта и намалят негативните ефекти от застаряването на населението и променените демографски модели. Тези мерки се изразяват в следното:

- Еднократно финансово стимулиране при второ и всяко следващо раждане
- Финансово стимулиране на многодетни семейства, при въвеждане на допълнително условие за минимален образователен праг на родителите
- Данъчни облекчения за многодетни родители
- Подходящо семейно облагане, прогресиращо с увеличаване броя на децата в семейството
- Финансово стимулиране и грижа за самотни родители
- Времеви кредит за облекчаване отглеждането на деца при острия недостиг на време в съвременния силно конкуретен свят
- Даване на все повече възможности за ин витро процедури
- Комплекс от социални мерки, включващи обезщетения при безработица, условия в детски градини и адекватна на съвременните условия образователна система

Извод 1: Демографската политика е серия от мерки (включително и законодателни), които предприема изпълнителната власт (централната или местната) с цел да стимулира или ограничи раждаемостта.

Извод 2: В предвид все по-ниската раждаемост в Европа и застаряване на населението от края на 20-и началото на XXI век се провеждат целенасочени демографски политики и социални такива със свързани икономически и демографски мерки.

Извод 3: Основните демографски политики и мерки са свързани с финансово и данъчно стимулиране на многодетни семейства, с все по-често-

то въвеждане на допълнителното условие минимален образователен праг на родителите. Прилагат се и редица социални мерки, чиято цел е да облекчат родителите в съвременния динамичен и свръх конкуретен свят, при отглеждането на деца.

Извод 4: Все повече се налага мнението, че масово използваните финансови мерки за стимулиране на раждаемостта не могат да окажат значително влияние в едни общества с високи нива на благосъстояние и финансов просперитет, по-скоро трябва да се търсят мерки, с които да се подпомагат младите хора да могат да съчетават кариерното си развитие с естественото им желание за създаване на семейства и отглеждане на повече деца.

6. Демографски тенденции и процеси в България и демографска прогноза до 2030 г. Териториални особености.

През последните десетилетия човешкият капитал придобива все по-голямо значение. Той се разглежда като водещ фактор в съвременното развитие, имайки предвид, че демографското развитие е тясно свързано с икономическото. Човешкият капитал, заедно с неговите количествени и качествени характеристики, може да осуети или да ускори развитието на дадена територия. Тези тенденции придобиват друг ракурс, когато се разглеждат в пространствен аспект, като се вземат предвид спецификите на дадена територия. В настоящия раздел са разгледани влиянието на различни по своя характер фактори. Въз основа на анализа на съвременното състояние, тенденциите в демографското развитие, както и очакваното въздействие на различни по своя характер фактори, е направена времева (до 2030 г.) и пространствена (по населени места) прогноза на населението в България.

6.1 Методология

За да се направят достатъчно точни прогнози за динамиката на населението в една територия, е необходимо да се определят и измерят демографските фактори, влияещи върху изменение-

то на населението. В литературата и приетите методи за прогнозиране на населението основните показатели, влияещи върху изменението на населението, са следните: населението на дадена територия през текущия период, очакваните нива на смъртност, раждане и естествен прираст, равнището на миграционните потоци за същия период.

При изготвянето на демографската прогноза на населението на България е използван **метода на повъзрастовото придвижване** (или методът на кохортните компоненти) на населението. Той притежава концептуално предимство, тъй като групира населението по възрастови кохорти (възрастови групи през пет години) и се изчисляват характеристиките (коефициентите) на основните фактори за всяка група поотделно. Декомпозицията според възрастта на населението дава възможност да се оцени бъдещия демографски потенциал на работната сила и репродуктивните възможности на населението. Тези предимства го определят като най-подходящ при избора на метода за прогнозиране пред останалите методи (метод на екстраполация, симптоматичния анализ, регресионния анализ и др.).

Технологията на прогнозиране на населението по метода на кохортните компоненти за всеки изследван период преминава през следните етапи:

1) Идентифициране на основните елементи:

- Брой на населението разпределено по възрастови групи с интервал от пет години;
- **Оценка на нивото на преживяване на различните възрастови групи за минал (известен) период.** Този коефициент е противоположен на коефициента на смъртност и представлява вероятността хората от една група (примерно от 0 до 4 години) да преживеят до следващата възрастова група, като се отчитат промените в естественото нарастване/намаляване на населението;
- **Изчисляване на броя на жените във фертилна възраст;**

- **Определяне на коефициентите на плодовитост.** С тази стъпка се цели да се определи през прогнозирания период броят на лицата в първата възрастова група (от 0 до 4 години). Коефициентът се изчислява като съотношение на броя на родените и броя на жените във фертилна възраст на 1000 д.

2) Проектиране на броя на населението за всички възрастови групи освен за първата група.

3) Изчисляване на броя на родените в първата възрастова група от 0-4 г. на базата на коефициента на плодовитост и броя на жените във фертилна възраст.

4) Коригиране на броя на родените във възрастовата група от 0-4 години със съответната вероятност за доживяване.

5) Окончателно сумарно проектиране на общия брой и по възрастови групи на населението в България и по населени места въз основа на резултатите от точки 2, 3 и 4.

Като изходни данни са взети предвид възрастовата структура на населението по населени места през 2015 г. и за последните две преброявания през 2001 и 2011 г., както и данни от текущата демографска статистика за естествено (раждаемост, смъртност, естествен прираст) и механичното (заселени, изселени, механичен прираст) движение и тенденциите в тяхното изменение за последните 15 години. При разработването на демографската прогноза са заложили както общите нива на раждаемостта, смъртността и естествения прираст, така и броя на жените във фертилна възраст и съответно повъзрастовия коефициент на плодовитост. При различните варианти на прогнозата са заложили различни варианти за раждаемостта и плодовитостта. Вероятността за умиране, вероятността за доживяване до следващата година са взети от разработените таблици за смъртност от Националния статистически институт.

Демографската прогноза се предлага в три вариантна времева (за периода 2020-2030 г.) и пространствена (по населени места) прогноза

на населението (брой, възрастова структура), отчитайки степента на влияние на факторите със стимулиращ и със задържащ ефект. Изработването на прогнозата в три варианта гарантира по-голяма гъвкавост и предвиждане на факторите, които биха повлияли на бъдещото демографско развитие.

При разработването на отделните варианти на демографската прогноза се отчитат както досегашните тенденции в демографското развитие, така и очакваното въздействие на различни по своя характер фактори. В този смисъл са и различията в числовите стойности на отделните варианти на демографска прогноза, а именно:

- **I вариант (тенденциален, реалистичен)** – при който е заложено запазване на тенденциите от досегашното демографско, социално-икономическо и инфраструктурно развитие на селищата.
- **II вариант (оптимистичен)** – при който се предполага, че демографското развитие ще протича при благоприятни социално-икономически условия и подобряване на демографските процеси.
- **III вариант (песимистичен)** – при този вариант развитието на населението е прогнозирано при хипотези за неблагоприятни социално-икономически процеси в страната и влошаване на демографските процеси.

Различните варианти на демографска прогноза се базират на предвижданията за очакваното бъдещо развитие на естествения и на механичния прираст на населението. Те са с хипотетичен характер, като се отчита сегашната динамика на раждаемостта, смъртността, броя на жените във фертилна възраст, коефициента на плодовитост, заселванията и изселванията. Всяко едно населено място се отличава със свои специфични особености в демографското развитие, което е резултат от особеностите в етно-религиозната структура, социалното, икономическото, инфраструктурното и т.н. развитие. При определяне на параметрите на демографската прогноза за броя на населението по населени места е приложен ди-

ференцираният подход. За всяко едно от населените места в България са определени индивидуални стойности на коефициента на плодовитост и коефициента на механичен прираст (отчитайки досегашните стойности и тенденциите в тези процеси при реалистичния вариант, влошаване на демографските показатели при песимистичния вариант и подобряване на демографската ситуация при оптимистичния вариант). Вероятността за умиране, вероятността за доживяване до следващата година са взети от разработените таблици за смъртност от Националния статистически институт. Като средна продължителност на живота е заложено запазване на стойностите ѝ и при трите варианта на прогнозата на 74,7 години (в т.ч. 71,1 за мъжете и 78,28 за жените). След като се изчислят броят, половата и възрастовата структура на населението за всяко едно населено място, получените резултати се сумират и се изчислява общия брой на населението в България. Именно този начин на изчисляване на общият брой на населението в страната и по възрастови групи го отличава от прогнозата на населението, изготвена от НСИ. Ние смятаме, че с прилагането на гореописаната методика се получават по-прецизни и коректни резултати.

6.2 Демографска прогноза на населението на България. Териториални особености.

Демографските прогнози обикновено са изпълнени с редица условности, макар че отразяваните процеси са с еднопосочни, устойчиви и дългосрочни тенденции. Причините за тези условности са различни. Една част от тях имат демографска природа и произтичат от стохастиката на демографските процеси, предопределяща бъдещето развитие в определени граници и конкретни цифри. Друга част от тях имат икономически, психологически, културен, етнически, религиозен и др. характер. При определяне на прогнозното население е отчетено влиянието на две основни групи фактори, които условно могат да бъдат определени на стимулиращи и задържащи демографското развитие. Към първата група фактори се включват повишаване на инвестиционната активност и съживяване на икономиката, подобряване на

изградената инфраструктура, повишаване на регионалните функции, подобряване на материалната база, нарастване на туристическия потенциал и т.н. Към втората група фактори се включват – задълбочаване на икономическата криза, намаляване на инвестиционната активност, увеличаване на социално значимите заболявания, нарастване на емиграционната подвижност, влошаване на екологичната обстановка, влошаване на жизненото равнище, увеличаване на безработицата, негативни промени в психологическата нагласа за отглеждане на дете, имайки предвид, че възпроизводството на населението в своята същност е икономически и социално обусловен процес

и др. Чрез прилагане на прогнозните стойности на посочените демографски показатели и отчитайки степента на влияние на двете групи фактори е определена и демографската прогноза за общия брой (Фиг.2.). И при трите варианти на прогнозата се предвижда намаляване на населението (през 2020 г. съответно 6 966 хил. д., 7 006 хил. д. и 6 493 хил. д., а през 2030 г. – 6 554 хил. д., 6 677 хил. д., 6 493 хил. д.), но с различни темпове – между 11,6 и 12,4 % за периода 2001-2020 г. Ако вземем предвид последната година на прогнозния период – 2030 г. и я сравним с началото на XXI век, процентното намаляване на населението се очаква да бъде между 15,8% и 18,1% (Фиг.2.).

Фиг.2. Брой на населението в България (2011-2030 г.)

През втората половина на XX в. и първото десетилетие на XXI в. миграцията оказва значително влияние върху развитието на селищната мрежа и води до изостряне на регионалните диспропорции в териториалното разпределение на населението. Наблюдаваните миграционни процеси водят до още по-голямо засилване на поляризацията в демографското пространство, която се изразява в увеличаване на концентрацията на население в големите градове, от една страна, и нарастване на обезлюдяващите се територии, от друга. През 2001 г. и 2011 г. в градовете са съсредоточени съответно 69% и 72,7%

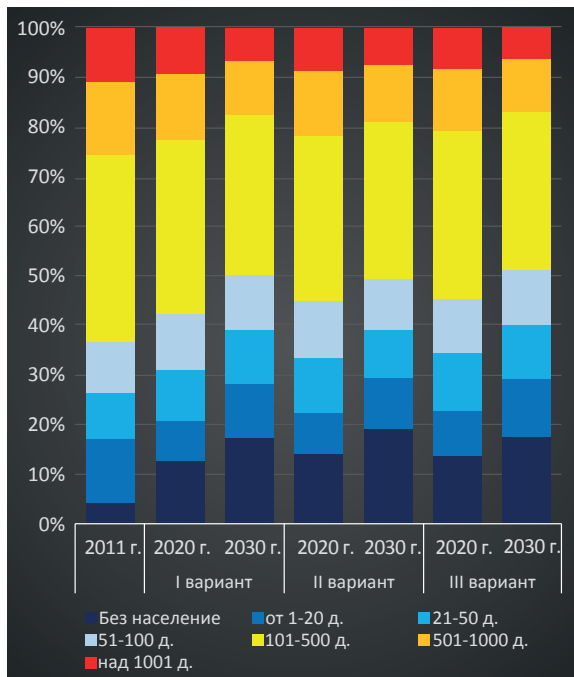
от населението в страната. Тази концентрация през следващите десетилетия ще се увеличи незначително до 75.6% през 2030 г. и при трите варианта на прогнозата. През последното преброяване 68% от градските селища се формират от много малките (до 3000 д.) и малките градове (от 3001 до 10000 д.), но в тях се формира едва 13,8% от населението в градовете. До 2030 г. делът на тази група градски селища, ще нарастне до 76,1%. През 2011 г. освен столицата още шест града са с население над 100 хил.д. (Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Стара Загора, Плевен), като в тях се формира 46,2% от градското население

и 33,6% от населението в страната. До 2030 г. от споменатите градове само София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе и Стара Загора ще попадат в тази група селища, като в тях ще се формира над половината от градското население и 42% от

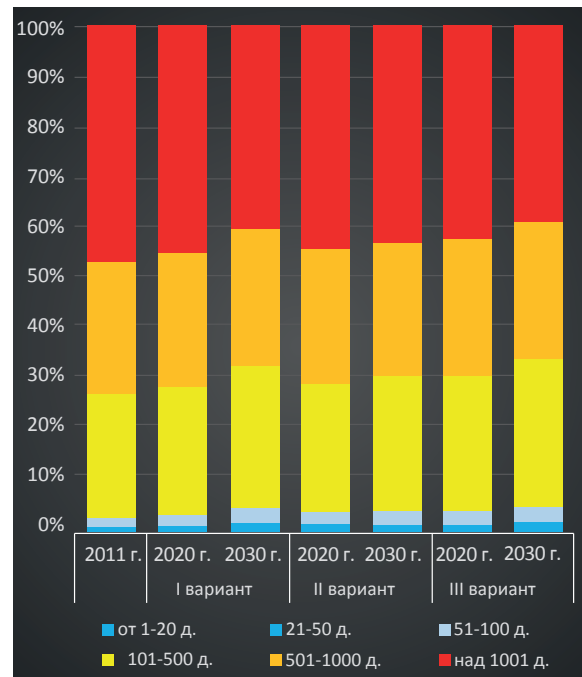
населението в страната. Последното е свидетелство за продължаващото поляризационно демографско развитие, което ще създава сериозни затруднения в бъдещото пространствено планиране и развитие на страната.

Фиг.3. Разпределение на селищата а) и населението б) в зависимост от броя на населението в селата в България (2011 –2030 г.)

а).

б).

Развитието и характера на селищната мрежа играе съществена роля върху цялостното социално и икономическо развитие на отделните територии, особено при изграждането на икономически ефективна транспортна мрежа и достъпа на населението до различни видове услуги. Задълбочаващите се процеси на депопулация променят обхвата, структурата и стабилността на мрежата от населени места в България. В структурата на селските селища през 2011 г. населените места без население съставляват 4,4%, а тези с до 20 д. – 12,8%. През следващите десетилетия една от тревожните тенденции, която се наблюдава е значителното нарастване на обезлюдените селища, които според различните варианти на прогнозата ще наброяват между 880 и 977 селища, а техният дял в селищната структура ще достигне близо ¼ (между 17,3 и 19,2%) през 2030 г. Ако към тази група селища прибавим и

селищата с до 20 д население, този дял ще достигне близо 30%. Най-голям дял в селищната структура на страната заемат селищата между 100-500 д., които формират 14,7% през последното преброяване и се очаква този дял да намалее с 2-3 пункта в края на разглеждания период. Друга тревожна тенденция, която се наблюдава, е намалението на селата с над 1000 д. Техният дял ще намалее почти наполовина от 10,9% през 2011 г. на 6,4% през 2030 г. (Фиг.3а).

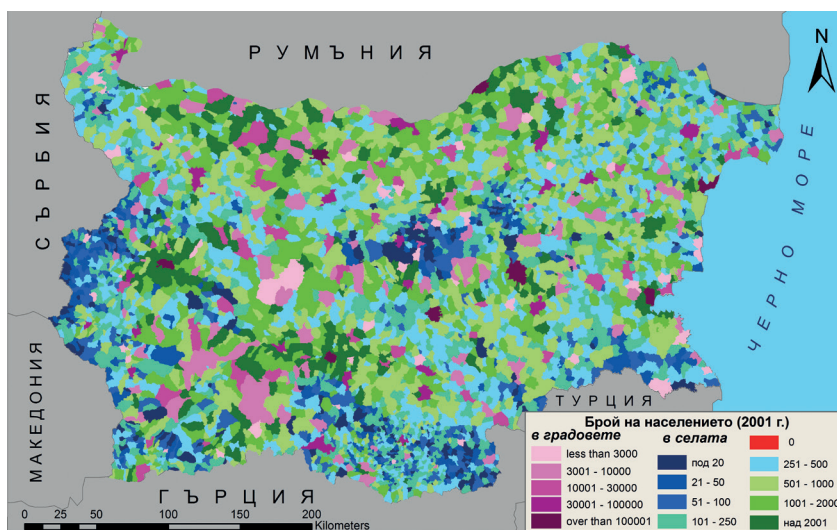
Разпределението на населението в различните категории селища, в зависимост от броя на населението в тях, се различава съществено от разглежданата селищна структура. През 2011 г. близо половината от селското население (46,6%) е концентрирано в най-големите села (над 1000 д.). До 2030 г., в резултат на намалението на населението в тях и преминава-

нето на селата в категорията населени места с по-малък брой на населението, този дял намалява според различните варианти на прогнозата с 4 до 8 пункта. В останалите категории не се наблюдават съществени изменения в дяловите разпределение на селското население в различните категории населени места. През 2011 г. половината от населението е

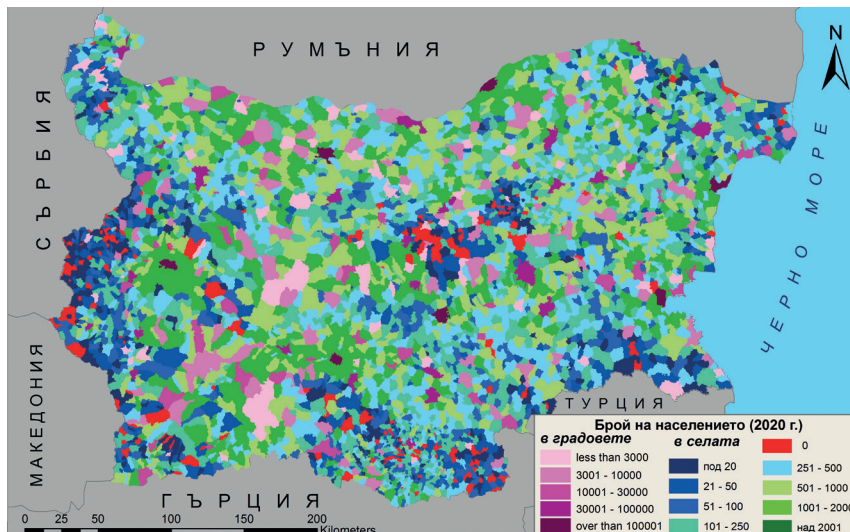
концентрирано в големите – от 501 до 1000 д. (25.9%) и средните села – 101-500 д. (24.5%). До 2030 г. не се наблюдават съществени изменения, като достигат съответно между 26,4-27% и 26,6-29,5%. Незначителен дял от селското население е съсредоточено в малките и много малките села (под 50 д.) – под 2% през целия разглеждан прогнозен период(Фиг.3а).

Фиг.4. Брой на населението по населени места – а) през 2011 г.; б) през 2020 г.; в) през 2030 г.

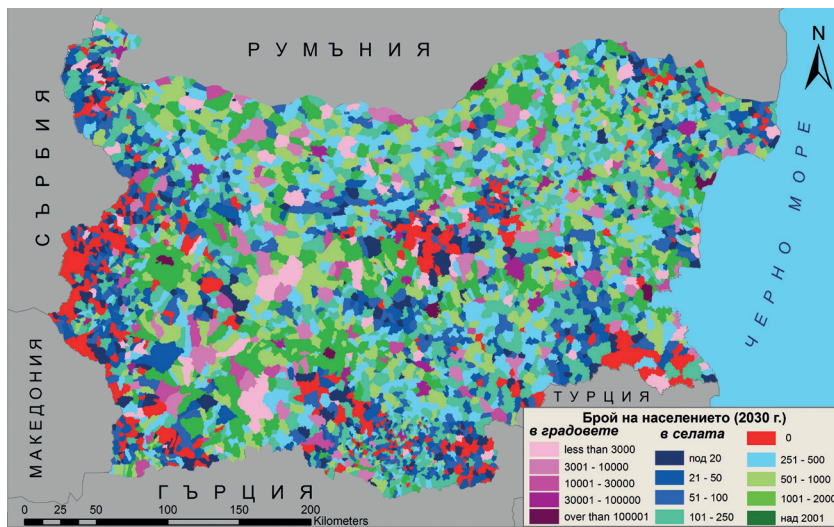
а)

б)

в)

Малките и много малките села са разположени основно в планинските и пограничните територии на Краището, Осоговско-Беласишката планинска редица, Централна Стара планина и Предбалкан, Източни Родопи, Сакар-Странджа, западното подножие на Рила и Пирин. През следващите години се наблюдава разширяване на териториалния обхват на тази група селища около очертаните ареали, като до 2030 г. един значителен дял от тях ще са напълно обезлюдени. Ниското ниво на урбанизация на тези територии, е индикатор за характера на икономиката и за значението на земеделието в нейната структура. Характерът на селищната структура, преобладаване на малките села, дисперсията на селищната мрежа са показателни, че голяма част от населението няма непосредствен достъп до редица услуги, което ще ускори в бъдеще депопулационните процеси. Големите села са концентрирани основно около Софийската и Пловдивската агломерация и в териториите, благоприятни за развитието на земеделието в Централна Дунавска равнина (Фиг. 4).

6.3 Регионални особености в депопулационните процеси

В най-общия смисъл на думата, под **депопулация** се разбира намаляване на броя на населението на дадена територия. Според Младенов

(2014), „от геодемографска гледна точка, под обезлюдяване се разбира такава степен на намаление на броя и промени в структурите на населението на дадена територия, които водят до трайна невъзможност за възпроизводство на населението в нея. За да се говори за обезлюдяване на тези територии или населени места, трябва да се наблюдава необратимо намаление на броя на населението и нарушен положителен баланс на действителния прираст“. Пространствената експанзия на депопулацията може да се разкрие на различни териториални нива, за които има съпоставими данни – населени места, общини, области, статистически райони. Обхватът на териториалните единици определя и степента на подробност и детайлност на направеното изследване. В настоящата разработка тенденциите в развитието на депопулационните процеси и структурата в промените на броя на населението са разгледани на ниво населено място. Младенов (2014) класифицира обезлюдяването по различни признаци: според причините; според степента и силата на проява; според честотата на проява (еднократно, нееднократно, непрекъснато); според продължителността на периода на проява (краткосрочна, средносрочна и дългосрочна); според тенденциите (намаляващи, стабилни и нарастващи) и според политиките. При характеризирание на степента и силата на проява на обезлюдяването за българските условия Младенов (2014) възприема следната скала

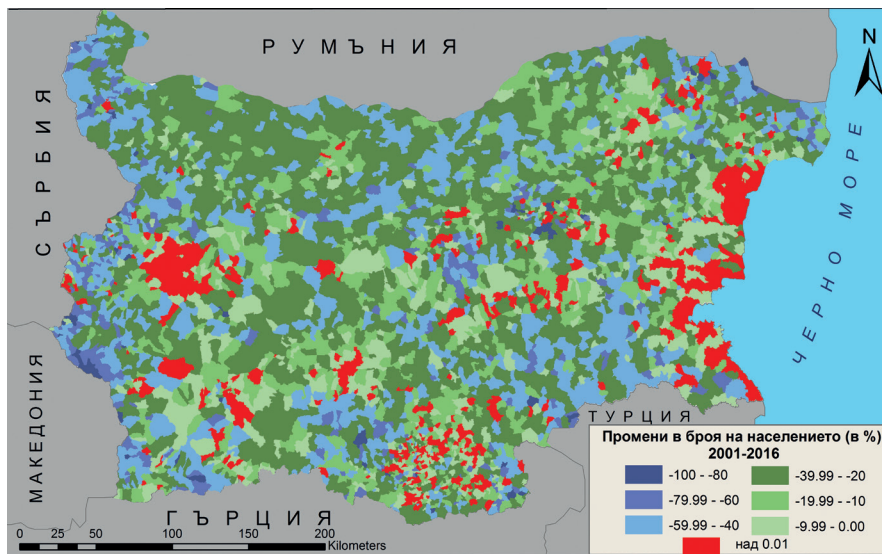
на показателя, характеризиращ динамиката в броя на населението – относително изменение на броя на населението между крайната година спрямо базисната година, измерено в проценти:

- слабо (намалението на населението за даден период е под 10%);

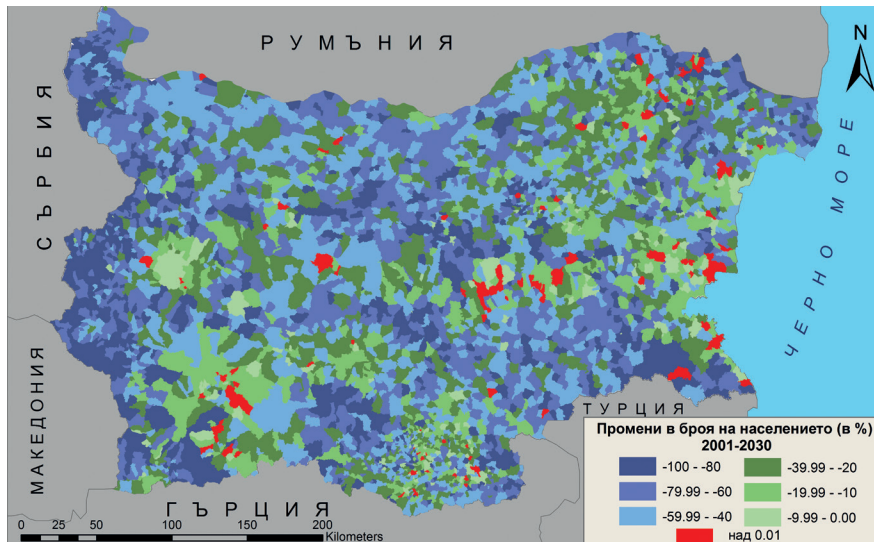
- умерено (от 10 до 20%);
- силно (от 20 до 60%);
- критично (от 60 до 80%)
- безвъзратно (над 80%).

Фиг.5. Изменение на броя на населението по населени места (в %): а) 2001-2016 г.; б) 2001-2030 г.

а)

б)

Протичащите демографски процеси са със силно диференциран характер в отделните части на страната, въпреки че се открояват много общи черти. Наблюдават се съществени регионални различия

при динамиката на броя на населението по населени места. Повечето селища показват намаляване на населението с някои изключения. С положителна динамика в броя на населението се отличават

големите градове и големите села, които формират близо половината от селищата в тази категория. През 2001-2016 г. като най-атрактивни се отличават големите селища, които са съсредоточени около Софийската и Пловдивската агломерация, и изпълняват разнообразни функции, намират се по основните урбанизационни оси или са с туристически центрове, които са разположени основно по Черноморското крайбрежие. Същите достигат максимален брой на населението през последните четири преброявания. Средните и малките села, които се отличават с нарастване на броя на населението са два типа: в единия случай това са селищата, които са обхванати най-рано от депопулационните процеси, и достигат максимален брой на селското население през 1934 г. или 1946 г., населени са с българско население и спадат към категорията на най-малките села. При тях незначителното нарастване на броя на населението води до значително процентно увеличение. В другия случай това са селища с малък или среден на брой население, които са населени с турско и ромско население, в близкото минало или към момента се отличават с разширен тип възпроизводство на населението, максималния брой на населението достигат през последните преброявания и са ситуирани в Източните Родопи, източните Задбалкански котловини и отделни селища, пръснати в Лудогорието. През периода 2001-2030 г. с нарастване на населението ще се отличават само 125 селища (2,3% от населените места). До 2030 г. селищата, които се отличават с положителна динамика, са разпръснати из цялата територия на страната и не формират компактни ареали. Общото при тях е, че това са селища със специфични особености в етнорелигиозната структура: със значителен относителен дял на турско и ромско население (селищата, разположени в Източна Стара планина, Североизточна България, централните и източните части на Задбалканските котловини) и някои селища, населени с българо-мюсюлманско население (Западни Родопи и поречието на р. Места).

Деструктивните процеси в развитието на селищна мрежа се наблюдават с различен интензитет в отделните части на страната. През целия разглеждан период, ако за базова година вземем предвид 2001 г., а за последна 2030 г. се наблюдават следните особености по отношение на интензитета на депопулационните процеси (Фиг. 5):

- **Със слабо (под 10%) и умерено (от 10 до 20%) намаление на населението** за периода 2001-2016 г. се отличават 12,6% от населените места, а за прогнозния период (до 2030 г.) тази група намалява на 8,3% от населените места в България. В пространствен аспект те обхващат селските селища, населени с българо-мюсюлманско население по поречието на р. Места и Западни Родопи, селищата с преобладаващо турско население в Лудогорието, Герлово, Сланник, селата, попадащи във функционалната зона на влияние на големите градове – София, Пловдив, Варна, Бургас и в селата, разположени в източните и централни Задбалкански котловини. Около 1/3 от тях спадат към много големите и големите градове (с население над 100 000 д.) и много големите села (с над 1000 д.) села. Близо половината от тях показват намаление на броя на населението в сравнително по-късен период – от началото на прехода.
- **Със силен интензитет на депопулация (намаление на броя на население от 20 до 60%)** за периода 2001-2016 г. се отличават 53% от населените места, а за прогнозния период (до 2030 г.) тази група намалява на 40,4%. Разглежданата категория формира най-многобройната група и се доближава в най-голяма степен до средните стойности в страната. Това е най-разпространената група, която не формира компактна територия, тъй като е разпространена повсеместно на територията на страната. Към нея се включват различни категории селища по отношение на брой, етнически състав, начален период на започване на депопулационните процеси, географско положение, изпълнявани функции.
- **С критична степен по интензитет на намаляване на населението (от 60 до 80%)** за периода 2001-2016 г. се отличават 15,3% от населените места, а за прогнозния период (до 2030 г.) тази група нараства почти двойно и достига близо $\frac{1}{4}$ (24,5%) от населените места. Те са разположени в районите, обхванати най-рано от депопулационни процеси (повечето селища показват намаление на своя брой още в годините преди Втората световна

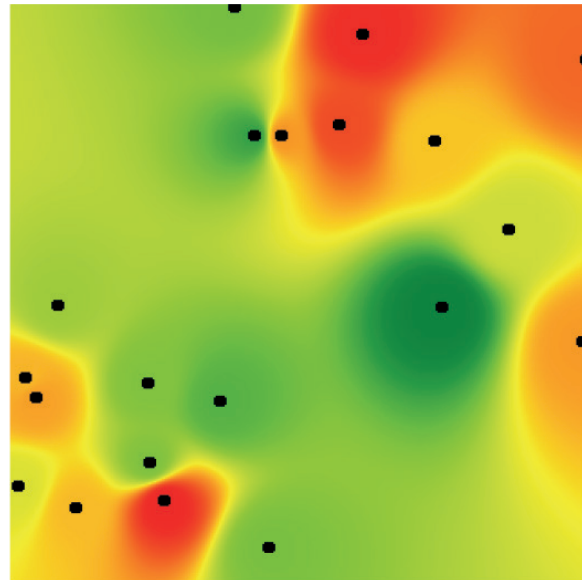
война), като например приграничните общини по западната граница със Сърбия и Македония, Сакар-Странджанска област, Централна Стара планина, Южна Добруджа, както и в селищата с висок относителен дял на турско (Източни Родопи) и българо-мюсюлманско население (Западни Родопи), приграничните територии по поречието на река Места. Около $\frac{3}{4}$ от населените места спадат към категорията села с най-малко население – до 100 д.

- **С безвъзвратно висок интензитет на депопулационните процеси (с намаление на броя на населението с над 80%)** се отличават само 248 села през 2001-2016 г., като нарастват близо шест пъти и достигат 1327 населени места (24,8%) до 2030 г. Те са локализирани в районите, обхванати най-рано от процесите на депопулация - Краището, Централна Стара планина, Западна Стара планина, Осоговско-Беласишката планинска редица и Сакар-Странджа. Основната част от селата спадат към групата на много малките селища с изчерпан демографски потенциал, както и тези с висок относителен дял на турско население, което е въвлечено в интензивни емиграционни движения след т.нар. голяма екскурзия през 80-те години на XX в., разразила се след Възродителния процес, и продължилата инерционно нестихваща, особено през последното десетилетие на XX век, емиграция. Те са разположени в Източни Родопи и областта на Герлово, Сланник и Тузлука. Тези селища са обхванати най-късно от депопулационни процеси и се отличават с това, че достигат максимален брой на населението през последното преброяване, преди рухването на социалистическата система – 1985 г.

Всяко едно пространствено изследване има за цел да очертае пространства със сходни характеристики на базата на научно подбрани показатели. При прокарването на границите на тези територии субективният фактор нараства в случаите, при които не се използват подходящи статистически, математически, геоинформационни методи и подходи. В настоящото изследване очертаването на териториите с еднакъв интензитет на депопулационните процеси е извършено

с приложението на инструмента „Inverse distance Weighted” (IDW) в ArcGIS, като функция за пространствен анализ и визуализация (фиг.6).

Фиг.6. Примери за приложението на функцията „Inverse distance Weighted (IDW)” в ARCGIS

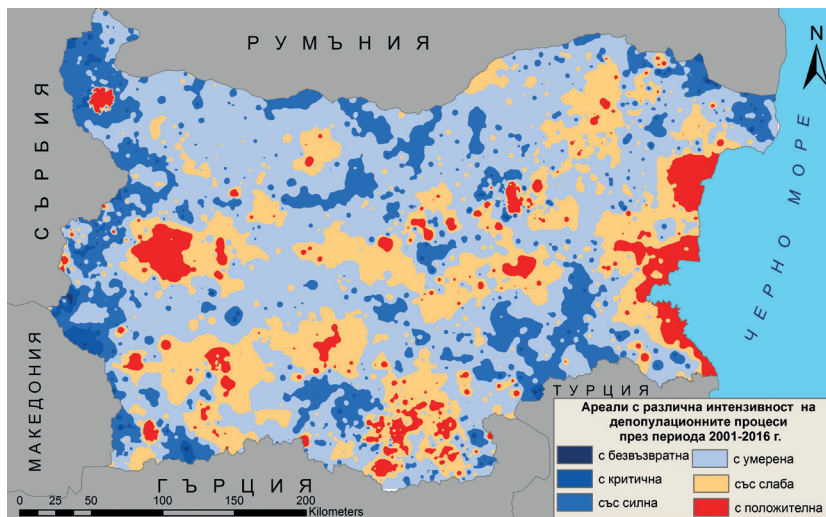
IDW е част от Spatial Analysis Tools и представлява метод на интерполация, чрез който слой с точкови обекти се трансформира в растерно изображение. В случая под точков обект (клетка) се има предвид населено място, а под стойности – изменението в броя на населението между базовата година (1992) и последната година (2016) и 2030 г. за прогнозната период, изразено в проценти. Обособяването на броя на групите не е извършено самоцелно и отговаря на целевия принцип на изследването. При определянето на праговите стойности са взети предвид предложената числова скала от Младенов (2014), която отразява различията в интензитета на протичане на депопулационните процеси. Избраният показател се намира в твърде сложно взаимодействие с показателите раждаемост, смъртност, естествен прираст, външни и вътрешни миграции. Тези показатели са под влияние на сложното съчетание между политически, икономически, социални, природно-екологични, етнокултурни, религиозни, психологически, демографски и т.н. фактори. През отделните периоди факторите се проявяват в различно съотношение и степен на влияние

и определят промените в очертаните ареали с различна интензивност на депопулационните процеси. Важно е да се отбележи, че форми-

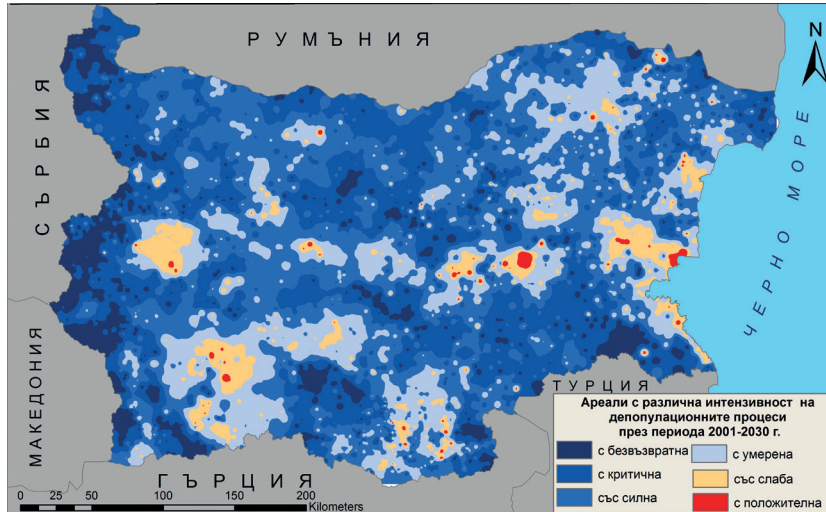
раните ареали не са устойчиви във времето и пространството и техните граници се променят през отделните периоди.

Фиг.7 Ареали с различна степен на проява на депопулационните процеси – а) 2001-2016 г.; б) 2001-2030 г.

а)

б)

След прилагане на инструмента IDWo в ArcGIS през периода 2001-2016 г. се очертават няколко ареала с критична и безвъзвратна степен на депопулация – Северозападен ареал, Централна Стара планина и Предбалкан, Сакар-Странджанска област, Краището. Посочените ареали през 2016 г. заемат 22% от територията на страната. През следващите години се наблюдава значително площно нарастване на ареалите в безвъз-

вратна и критична степен на депопулация, като през 2030 г. се очаква те да заемат над половината от територията на страната (Фиг.7а). Северозападният ареал се предвижда да нарастне в северна и западна посока, като включи части от Западна Дунавска равнина. Ареалът на Централна Стара планина и Предбалкан се очаква да нарастне в северна посока и да достигне до р. Дунав. С най-незначително площно нарастване

се очертава границите на ареала на Южна Добруджа. Сакар-Странджанският ареал ще нарастне в северна и северозападна посока, като постепенно в своите граници ще включи Тунджанското поречие и източните и централни части на Средна гора. Териториално ареалът на Краището ще нарастне в южна посока, като към 2030 г. към него ще се включат Осоговско-Беласишката планинска редица и Санданско-Петричката котловина (Фиг.7б).

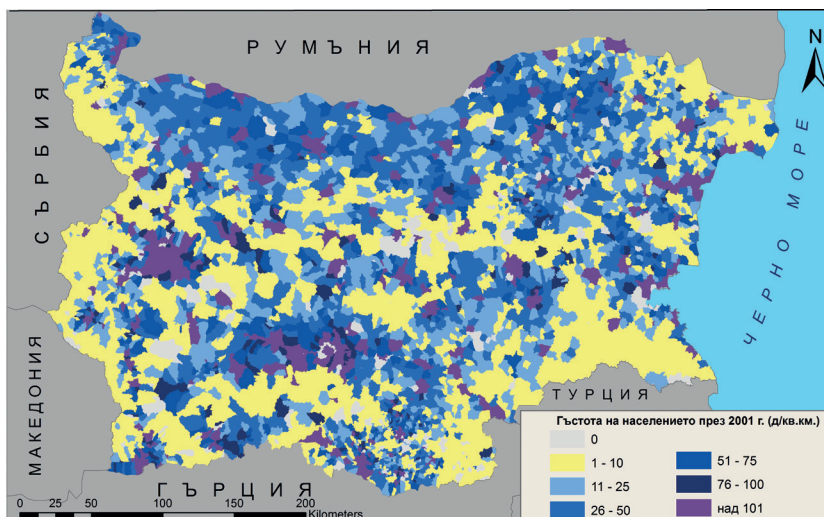
6.4 Гъстота на населението

Гъстотата на населението е в пряка зависимост от броя и динамиката на населението през даден период. Тревожна тенденция е не толкова намаляването на гъстотата на населението общо за страната, а изменението ѝ в регионален аспект. Според Цеков (2018), ежегодното отпадане на десетки села от Националния регистър на населените места води до запустяване на обширни обработваеми земи, които постепенно се превръщат в

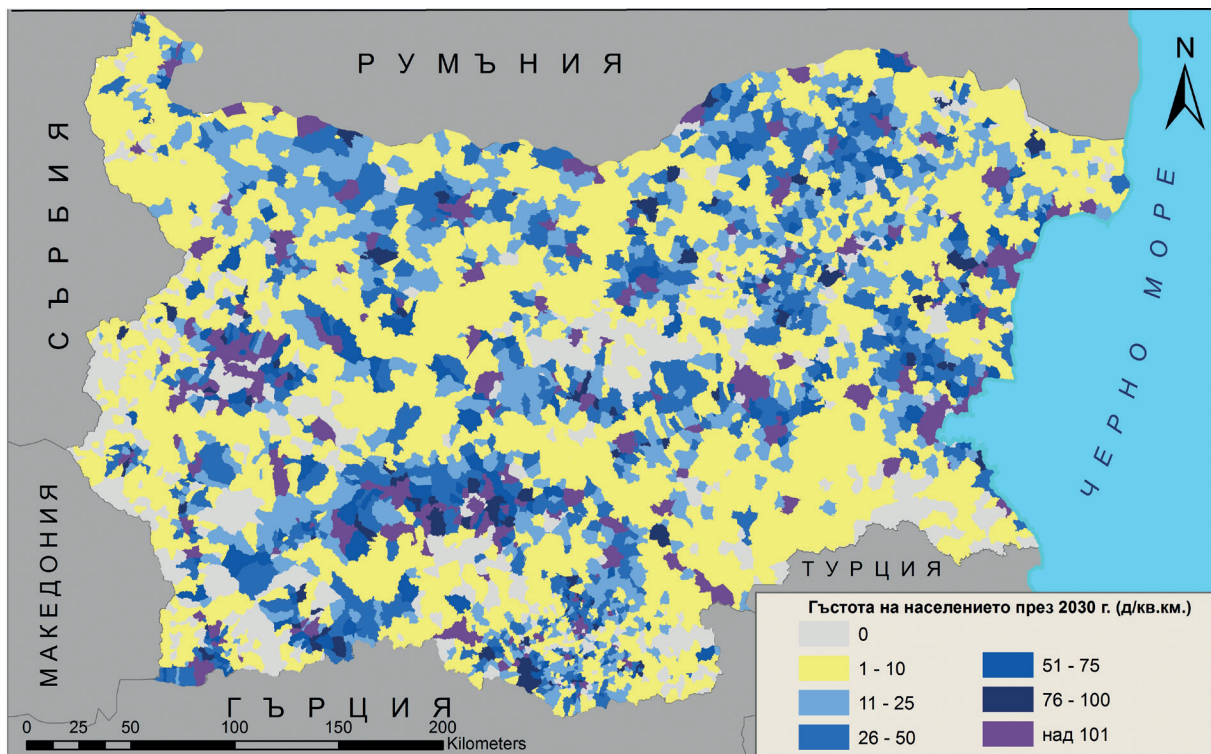
самозалесили се гори и неплодни целини. Според същия автор, щетите от изчезването на жизнеспособни селски общности, от изоставянето и запустяването на милиони декари обработваеми земи и ценни гори, от съсипването на комунално-битовата, транспортната, енергийната и комуникационната инфраструктура в обезлюдените и обезлюдяващите се селища, както и от съпътстващия обезлюдяването разпад на селската селищна мрежа и загуба на ресурси за земеделие и селски туризъм на практика са неизчислими. Отпадането на селища и намаляването на населението водят до появата и разширяването на т.нар. „демографски пустини“. Според Pinilla et al. (2006), под това понятие се отнасят територии, в които гъстотата на населението е под 10 д/кв.км. На фиг. 8а и 8б са визуализирани териториалното разрастване на „демографските пустини“. През 2016 г. териториите, които включват територии с гъстота под 10 д/кв.км обхващат 23% от територията на страната. През 2030 г. във връзка с наблюдаваните интензивни процеси на депопулация демографските пустини заемат 59% от територията на страната.

Фиг.8. Гъстота на населението по землища – а) 2016 г.; б) 2030 г.

а)

б)

6.5 Тенденции в изменението Възрастова структура

Сред многобройните структури на населението тази по възраст се счита за най-важната в демографската теория. Намалението на населението, породено от ниските стойности на раждаемостта, нарастването на смъртността и високото по интензитет отрицателно миграционно салдо предизвикват сериозни изменения в структурите на населението. Последните се отразяват върху пазара на труда, здравеопазването, образователната система, социалните грижи и др. Тази структура е много важна за настоящи и особено бъдещи демографски тенденции, защото предопределя бъдещия възпроизводствен и трудов потенциал.

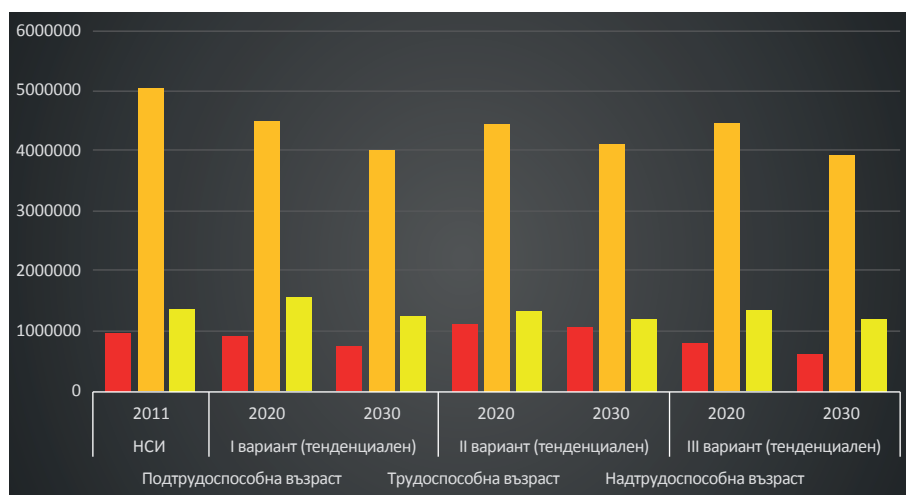
Остаряването на населението е един от най-острите демографски проблеми в страните-членки на ЕС. България не прави изключение от останалите европейски страни, както по отношение на раждаемостта и смъртността, така и по отношение на процеса на остаряване на населението. За влошаването на възрастовата структура у нас съществено допринесоха мащабните емиграционни процеси предимно сред младите възрастови груп

пи, което пряко доведе до увеличаване на относителния дял на възрастните сред населението. В същото време, поради нарастването на общата смъртност и забавянето на растежа на средната продължителност на живота, скоростта на остаряване на населението оказва значителен натиск върху икономиката и социалните системи и с всяка изминала година натискът ще се увеличава.

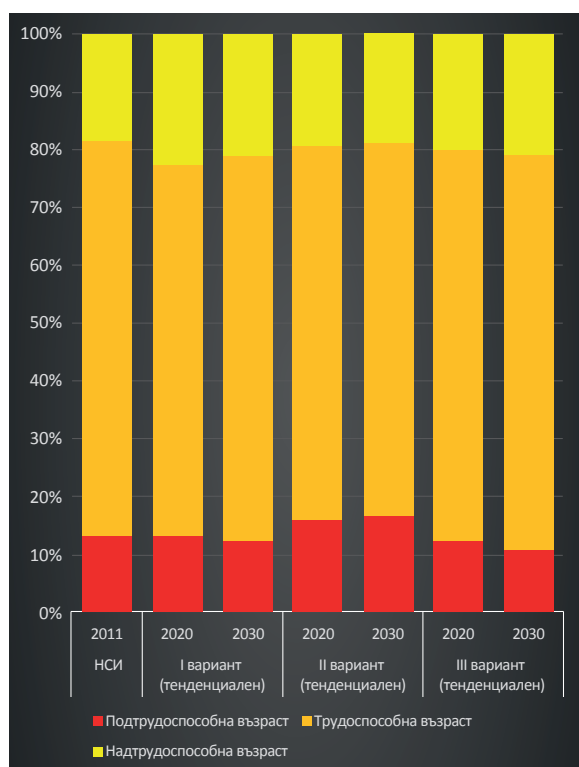
Относителният дял на подтрудоспособното население намалява от 20,5% през 1992 г. на 14% през 2016 г. (за градовете и селата съответно от 21,5 на 14,3% и от 18,2% на 13,3%). Наблюдава се значително намаляване на абсолютния брой на населението (с 42,3%) в подтрудоспособна възраст за период от 25 години. През 2016 г. трудоспособното население съставлява 64,9% от населението на страната (в градовете и селата съответно 67% и 59,4%). В абсолютни стойности, в сравнение с 1992 г., през 2016 г. трудоспособното население е намаляло с 2%. Населението в надтрудоспособна възраст в относително изражение не показва съществено изменение: 23,7% през 1992 г. 23,8% през 2016 г. В абсолютно изражение надтрудоспособното население намалява с 27% през 1992-2016 г. (с 9,7% в градовете и 42,5% в селата).

Фиг. 9. Промени в броя (а) и относителния дял (б) на населението в подтрудоспособна, трудоспособна и надтрудоспособна възраст (2011-2030 г.) според трите варианти на прогнозата;

а)

б)

Негативните демографски процеси през следващите години ще обуславят по-нататъшното влошаване на възрастовата структура на населението и всички произтичащи от това отрицателни последици, отнасящи се преди всичко до невъзможността да се осигури необходимото възпроизводство

на човешки потенциал. Прогнозата на броя на населението по възрастови групи е направена от гледна точка на трудовия потенциал (подрудоспособно, трудоспособно, надтрудоспособно население) също в три варианта. И при трите хипотези се наблюдава намаляване на броя на население-

то и в трудоспособна и в надтрудоспособна възраст, като това намаление е с различна степен на интензивност. Най-големи различия се наблюдават в подтрудоспособната възраст, което е резултат от заложените различни прогнозни стойности на коефициента на плодовитост (Фиг.9).

При първия вариант (тенденциален) се наблюдава намаляване на броя на населението в подтрудоспособна възраст с 23,4%. През 2030 г. ще съставлява 12,4% от населението на България. Трудоспособното население се очаква да намалее с 1/5 и да достигне 66,7% от населението. Надтрудоспособното население ще намалее с 8%, но относителния му дял ще нарасне за сметка на трудоспособното население с два пункта.

При втория вариант (оптимистичен) се наблюдава нарастване на броя на населението в подтрудоспособна възраст през 2030 г. с 9,1%, а относителния му дял ще нарасне с три пункта и ще достигне 16,7%. Броя на трудоспособното население ще намалее с 18%, а относителния му дял ще достигне 62%. Делът на надтрудоспособното население през разглеждания прогнозен период остава непроменен в рамките на 19-20% и ще намалее с 12 пункта.

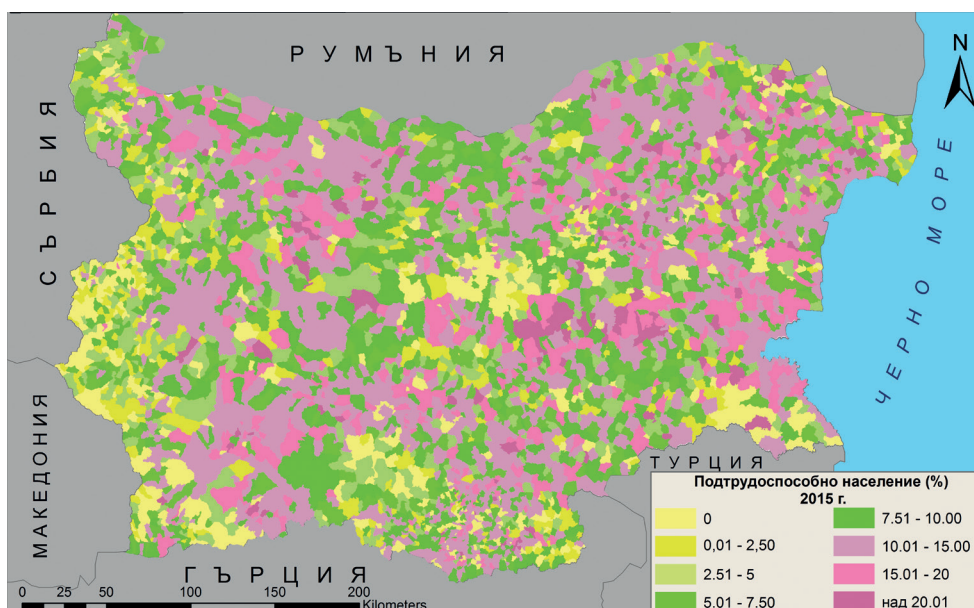
При третия вариант (песимистичен) се наблюдава намаляване, както на абсолютния (с 36%), така и на относителния дял на подтрудоспособното население с три пункта и ще достигне 10,8% през 2030 г.

Делът на трудоспособното население остава непроменен, но броят му ще намалее с 12,5% г. При този вариант на прогнозата се наблюдава нарастване на относителния дял на надтрудоспособното население, за сметка на подтрудоспособното население, като ще достигне 22,7 % от населението на страната.

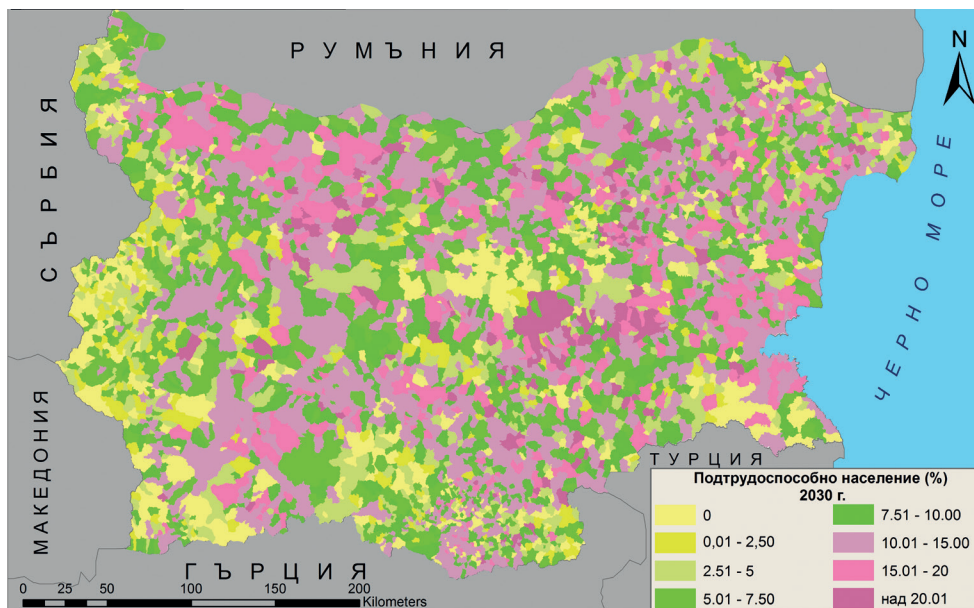
Намаляващият брой и относителен дял на подтрудоспособно население е индикатор за неблагоприятно бъдещо възпроизводство на населението по естествен път и води до засилване на процесите на обезлюдяване и намаляване на количеството на работната сила. Негативните демографски процеси във възрастовата структура, които се очакват да се засият през следващите десетилетия са сериозен задържащ фактор за бъдещото развитие и е индикатор за множество други проблеми. През 2015 г. без наличие на подтрудоспособно население се отличават 1033 селища, или близо 20% от селищата в страната. До 2030 тази категория селища достига 1170 селища. Ако към тях добавим селищата с до 5% подтрудоспособно население, тази група селища през 2015 г. формира 36% от населените места в страната, а до 2030 г. ще достигне 40% (Фиг.10). Териториално тези селища са разположени в ареалите с най-силно засегнати от депопулационните процеси. С относително благоприятна възрастова структура (над 15% подтрудоспособно население) през 2015 г. се отличават приблизително 10% от населените места в страната. До 2030 г. в този дял не се наблюдават съществени изменения.

Фиг.10 Подтрудоспособно население през 2015 г. (а) и 2030 г. (б)

а)

б)

Извод 1: Човешкият капитал, заедно с неговите количествени и качествени характеристики, може да осуети или да ускори развитието на дадена територия. Тези тенденции придобиват друг ракурс, когато се разглеждат в пространствен аспект, като се вземат предвид спецификите на дадена територия.

Извод 2: Депопулационните процеси в България в селските селища се наблюдават с много по-голяма острота в сравнение с градовете. Наблюдават се съществени териториални диспропорции в проявлението на наблюдаваните процеси, която води до още по-голямо засилване на поляризацията в демографското пространство. Подчертано е влиянието на големите градове върху демографското развитие на околните селища. В повечето села са достигнати крайно негативни прагове и състояния, които дефинират задълбочаващите неблагоприятни демографски тенденции в бъдеще.

Извод 3: Продължава тенденцията на концентрация на населението в средните и големите села и отпадането на редица малки села от селищната мрежа. Обезлюдяването на множество села, които са разположени основно в планинските и периферните територии, има редица негативни последици, свързани със сериозни затруднения в развитието на тези ареали в недалечното бъдеще.

Извод 4: Обезлюдяващите се и силно застаряващи селища в България се сблъскват с повече от едно демографско предизвикателство, а именно: намаляване на населението под „критичната“ демографска маса, която да му осигури едно бъдещо възраждане, за да се избегне разширяването на обширните ареали застрашени от пълно обезлюдяване; намаляване на жените във фертилна възраст, което е показателно за изчерпване на възпроизводствения потенциал; намаляване на населението в подтрудоспособна и трудоспособна възраст, което затруднява ефективното функциониране на пазара на труда; застаряването на населението влияе и върху други функционални системи, като здравеопазване, образование и други обекти на социалната инфраструктура и др.

Извод 5: В България към момента на изследването се очертават няколко силно обезлюдени ареали – Северозападен ареал, Централна Стара планина и Предбалкан, Сакар-Странджанска област, Краището, за които вече се използва понятието „демографски пустини“. При песимистичния вариант на прогнозата те ще продължат да се разширяват и към 2030 г. ще надхвърлят 50% от територията на страната. Както знаем, демографията е известна със своя отложен ефект (предприетото днес ще даде резултати след 15-20 години!), така че ако искаме да предотвъртим тази неблагоприятна картина трябва да действваме ударно днес.

7. Възможни демографски и социални мерки/политики за подобряване на демографската ситуация в България

В обобщение искаме да затвърдим нашата теза, че света преминава през невиджан в цялата си история демографски преход, в който Европа е водещата. Промени винаги е имало, разбира се, теорията за демографският преход очертава два такива в предходните етапи от развитието на човечеството, от архаичен към традиционен, и от традиционен към съвременен. Вторият, от своя страна, е известен като същински и минава през четири фази. Новото днес, в резултат на ежеднев-но променящите се технологии и средства за комуникации, достъпът до образование и информация и практически неограничените възможности за пътуване, са силно променени демографски и репродуктивни модели на хората. Докато в миналото, каквито и да са били обществено-политическите системи, е битувала патриархалната ценностна система на хората, ориентирана към дом, семейство и повече деца (за това винаги са били характерни многодетните модели на семействата), днес все повече се налага консуматорско-материалната ценностна система, ориентирана към личностно развитие, взимане на все по-високо образование, търсене и утвърждаване на място в обществото. Това рязко снижава репродуктивните нагласи на хората и определя днешните двудетен, а вече и еднодетен модел на семействата в развития свят. Тук можем да добавим, че в резултат на индустрията и технологиите все повече намалява нуждата на родителите от повече деца, които да обезпечат старините им (така характерно за всички предходни земеделски общества), с увеличаване нивото на образование нормално се увеличават и изискванията на родителите за бъдещето на децата им, а не бива да забравяме и силно намалялата роля на религията, която винаги е запазвала консервативността и патриархалността на едно общество. Разбира се, един от най-важните фактори за демографската промяна е равният достъп, който получава жената днес (отново за първи път в историята!) до образование, реализация и участие в обществено-икономическият живот на развитите общества. И не на последно място, с развитието на медицината, образованието и технологиите рязко се повишава благосъстоянието на обществата, жизненият стандарт, грижата на хората за здравето им, което води до драстично и безпрецедентно повишаване на средната продължителност на живота, особено в Европа.

На този фон България съвсем нормално се вписва в демографските процеси на развития свят, и като нива на раждаемост, и като процес на застаряване на населението и. Основната разлика между нас и развитите държави е в емиграцията. Другите развити държави не само не отдават емигранти, а дори и привличат такива, докато ние продължаваме да се обезкървяваме, като ежегодно страната напуска значителен процент от най-жизнеспособната, образованата и квалифицирана част от нашето население. Тук загубата е дори двойна, тъй като държавата е влагала средства и усилия в образованието на тези хора, и когато те трябва да се реализират и да „върнат“ на обществото това, което са получили, те заминават зад граница и работят за други държави и общества (разбира се и за себе си и децата си!). За това и ние ще повторим нашата основна теза - когато говорим за демография в България, трябва да говорим на първо място за задържането на младите хора в страната ни. Дори и да имат еднодетен и двудетен модел на семействата, това пак ще допринесе за намаляване на негативните демографски тенденции и ще забави най-сериозните заплахи от демографската криза за страната ни – острия дефицит на работна ръка, затрудненото функциониране на социалните системи, етническата промяна на населението и обезлюдяването на обширни ареали от територията ни.

Ние смятаме, че най-спешните мерки и политики, които е необходимо да бъдат предприети в демографски и социално-икономически план трябва да са в следните посоки:

- **Разработване на регионални демографски политики с ясен акцент към изоставащите части на страната** и съобразени със спецификите на отделните региони, демографските им тенденции, социално-икономическата обстановка, етнопсихологията и нагласите на населението, ресурсите и традициите.
- **Постепенно въвеждане на дуалното обучение** с идеята образованието да бъде обвързано напълно с нуждите на бизнеса и пазара на труда. Тук, освен необходимата роля на държавата, е наложително и инвестиции на бизнеса в тази форма на обучение, чрез осъвременяване на материално-техническата база, професионална подготовка на учителите, осигуряване на практика за учениците директно в производствените цикли и осигуряване на работни места за завършилите с висок успех. Така се постига троен ефект, бизнесът буквално си произвежда кадри, от които има нужда, задържа млади хора в страната

и ги задържа по региони, предотвратявайки сегашния миграционен поток към София и още няколко големи града в страната.

- **Развитие на кариерното ориентиране при децата** още от началните класове на средното образование, чрез конкретни и модерни разяснителни кампании и разговори с подготвени и мотивирани медиатори.
- **Установяване на много по-близка връзка между бизнеса и висшето образование**, основно на ниво магистърска степен, която е и много по-гъвкавата по отношение на промяна на учебни планове, осигуряване на стажове, а и се обучават по-малко студенти, но с ясна професионална ориентация.
- **Развитие на „сребърна“ и „дигитална икономика“**, ориентирани към хората над 50 годишна възраст с ясната цел да се увеличи техният активен живот и участието им в общественно-производствените процеси.
- **Финансово стимулиране и данъчни облекчения** за семейства с две и повече деца, но при задължително въвеждане на допълнителното условие минимален образователен праг на родителите (средно образование!).
- **Финансово и социално обезпечаване на самотни родители**, вид родителство, което е много често срещано в съвременните развити общества.
- **Активна работа по дегетоизацията на циганското население**, тъй като гетоизацията възпроизвежда постоянно сегашния неработещ модел на тяхната интеграция и **задължително повишаване, и то драстично, на образователното им ниво**. По експертни оценки циганското население в България към 2050 г. ще наброява около 1 100 000-1 200 000 д. или около 22-23% от населението на страната, което при сегашното им образователно ниво, където с висше образование са само 0,5% от тях, със средно - 9% и над 90% са с основно и по-ниско образование, представлява заплаха, както за социалните системи, така за националната сигурност. А в същото време, с тяхната млада възрастова структура, при повишаване нивото на образование могат да се превърнат в реален резерв на пазара на труда.
- **Въвеждане на т. нар. „Исландски модел“ („Youth in Iceland“)** за справяне с агресията в училищата и злоупотребата с алкохол и нар-

котици, в които учениците на 100% са ангажирани в извънкласното си време със спортни занимания или занимания в областта на различните изкуства, но задължително на екипен принцип и със задължителен строг мониторинг от държавата.

- **Разработване на проактивна имиграционна политика** за привличане, както на живеещите в чужбина българи, етнически българи в чужди държави и имигранти от трети страни с необходимия образователен и професионален ценз, които да се включат активно на пазара на труда в България и да намалят силно негативния ефект от недостига на работна ръка. Каквито и да са възраженията срещу имиграцията в един глоболизиращ се свят, в който вече имаме пълно разместване на население, сме длъжни да се адаптираме и да извлечем максимална полза от геостратегическото си положение на границата с Азия и същевременно членството ни в ЕС.
- При всички положения, нито една от тези мерки няма да даде резултати без развитие на икономиката и **РЕАЛНО повишаване на доходите на населението**. Съвсем ясно е, че със стартови заплати от порядъка на 500-600 лева, няма как да бъдат задържани образовани, квалифицирани, млади хора в страната. Дълго повтаряната у нас идея, че ниското заплащане на труда ще привлече чуждестранни инвестиции вече не работи. България е част от ЕС и конкуренцията на свободния пазар в него, а всеки човек има правото да избере най-добрите условия за живот и реализация. Разбира се тук, като отговор на изтичането на работна ръка може да се потърси внос на по-евтина такава от Югоизточна Азия. В един отворен пазар няма лошо, но не трябва ли преди това да се потърсят начини и средства да бъде обезпечено бъдещето на българското население в страната му и едва тогава да се мисли за внос на работна ръка?

В заключение бихме искали да кажем, че България се намира в силно затруднена демографска ситуация, но тя съвсем не е безнадеждна, особено на фона на уникалните природоклиматични ресурси и традиции, които притежаваме. Необходимо са промяна на гледната точка, промяна на нагласите и фокуса и много целенасочена работа, за да бъдат обърнати негативните демографски тенденции в позитивни, и то в обозримо бъдеще!

Литература

- Бърдаров, Г.** **Имиграция**, конфликти и трансформация на идентичности в Европейския съюз, С., изд. „Едикта“, 2012г.
- Гешев, Г. 1990.** Депопулацията на селските райони в България. – Проблеми на географията, кн. 4, 25-38. / Geshev, G. 1990. Depopulation of rural areas in Bulgaria. – Problems of geography, 4, 25-38. (Bg).
- Казаков, Б. 2015.** Демографската ситуация в Югоизточна България според демографската ситуация. – Проблеми на географията, кн. 1-2, 59-67. / Kazakov, B. 2015. Demographic situation in Southeastern Bulgaria according to the demographic situation. – Problems of geography, 1-2, 59-67. (Bg).
- Мичев, Н. 1978.** Населението на България. Изд. на БАН, С., 234 с. / Мичев, Н. 1978. The population of Bulgaria. Ed. of BAS, Sofia, 234 pp. (Bg).
- Младенов, Ч. 2006.** Демографски проблеми на селските територии в България. – Проблеми на географията, кн. 1-2, 61-66. / Mladenov, Ch. 2006. Demographic Problems of the Rural Territories in Bulgaria. – Problems of geography, 1-2, 61-66. (Bg).
- Младенов, Ч. 2014.** Обезлюдяването – „чумата“ в селищната мрежа. – В: А. Христова (ред.) Сб. доклади от Конференция „Демографската ситуация и развитието на България“, 26 и 27 февруари 2014, София, с. 461-476. / Mladenov, Ch. 2014. Depopulation - "The plague" of the settlement network. – In: A. Hristova (Editor) Processing „The demographic situation and the development of Bulgaria“ (Proceeding of symposium, 26 and 27 February 2014), pp. 461–476. (Bg).
- Младенов, Ч. 2015.** Отражение на вътрешната миграция върху регионалната демографска ситуация. – Население, кн. 2, 73-87. / Mladenov, Ch. 2015. Reflection of internal migration on the regional demographic situation. – Population, 2, 73-87 (Bg).
- Национална стратегия за демографско развитие на Република България (2006г.-2020г.) / National Strategy for Demographic Development of the Republic of Bulgaria (2006 - 2020)
- Цеков, Н. 2014.** Селската депопулация в България за периода 1946-2011 г. – В: А. Христова (ред.) Сб. доклади от Конференция „Демографската ситуация и развитието на България“, 26 и 27 февруари 2014, София, с. 477-483. / Tzekov, N. 2014. Rural depopulation in Bulgaria for the period 1946-2011. – In: A. Hristova (Editor) Processing „The demographic situation and the development of Bulgaria“ (Proceeding of symposium, 26 and 27 February 2014), pp. 477-483. (Bg).
- Цеков, Н. 2015.** Миграционният поток село-град като фактор за депопулацията на българското село. – Население, кн. 2, 139-152. / Tsekov, N. 2015. The migratory flow of village-town as a factor for the depopulation of the Bulgarian village. – Population, 2, 139-152. (Bg).
- Mladenov, Ch., M. Ilieva. 2012.** Depopulation of Bulgarian village. – Bulletin of Geography, Socio-economic series, 17, Torun, 99–107.
- Webb, J. W. 1963.** The Natural and Migrational Components of Population Changes in England and Wales, 1921–1931. Economic Geography, 39 (2), 130–148.
- Vakova, Z., G. Bardarov,** Conflicts related to climate change and water scarcity, 6-th International Scientific Conference Dedicated to the International Earth Day – 16-17 april 2010, "St. Kliment Ohridski", University Press, Sofia, 2011

За авторите:

Доц. Георги Бърдаров е доктор по география на населението и селищата, ръководи катедра „Социално-икономическа география“ и е зам. декан на Геолого-географския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, експерт е по демография и етно-религиозни конфликти.

Доц. д-р Надежда Илиева е ръководител на секция „Икономическа и социална география“ на Департамент География в Националния институт по геофизика, геодезия и география при Българската академия на науките.

Издател

Фондация Фридрих Еберт | Бюро България
Ул. Княз Борис I 97 | 1000 София | България

Отговорен редактор:
Хелене Кортлендер | Директор, ФФЕ, Бюро България
тел.: +359 2 980 8747 | факс: +359 2 980 2438
<http://www.fes-bulgaria.org>

Заявки:
office@fes.bg

Използването с търговска цел на всички издадени от Фондация Фридрих Еберт (ФФЕ) публикации не е позволено без писменото съгласие на ФФЕ.

София 2018